חפירה בחצר מלון ארמון האבירים ברובע הנוצרי, העיר העתיקה, ירושלים

שלומית וקסלר־בדולח ומרים אבישר

בחודשים דצמבר 1999 ופברואר 2000 נערכה חפירה בחצר מלון ארמון האבירים, מלון צליינים במתחם הפטריארכיה הלטינית, ברובע הנוצרי שבעיר העתיקה בירושלים (נ״צ רי״ח 221495/631715, רי״י 171495/131715; איור 1).[1] נחפר שטח מלבני (כ־3 × 8 מ׳), הצמוד ממזרח לפן הפנימי של חומת העיר העתיקה. בעומק של כ־0.5 מ׳ מתחת לפני השטח נחשפה פינה של מגדל (מס׳ 1; W1004, W1011; תכנית 1), הבולטת מזרחה מקו החומה. בעומק של כ־1.5 מ׳ מתחת לפני השטח נחשף קטע ממבנה (מס׳ 2; W1012, W1015, W1020; תכנית 1) שהשתרע מדרום למגדל וממזרח לו. החל מעומק של כ־3 מ׳ מתחת לפני השטח נמשכה החפירה בשני ריבועים קטנים, צפוני (A1; 3 × 5 מ׳) ודרומי (A2; 3 × 3 מ׳), שהופרדו באמצעות מחיצת עפר שנותרה מתחת לקיר 1015. בהמשך החפירה הונמכה המחיצה, ולקראת סיומה הוסר הקצה המערבי שלה כדי לחשוף את הנדבכים התחתונים של הקיר הדרומי של המגדל (W1011). במהלך עבודות השימור שנערכו במגדל לאחר תום החפירה, הורחב שטח החפירה צפונה בכ־6 מ״ר נוספים במטרה לחשוף את המשכו של הקיר המזרחי של המגדל (W1004).[2] החפירה העמיקה כדי 4.3 מ׳, מבלי שנחשף סלע האם.

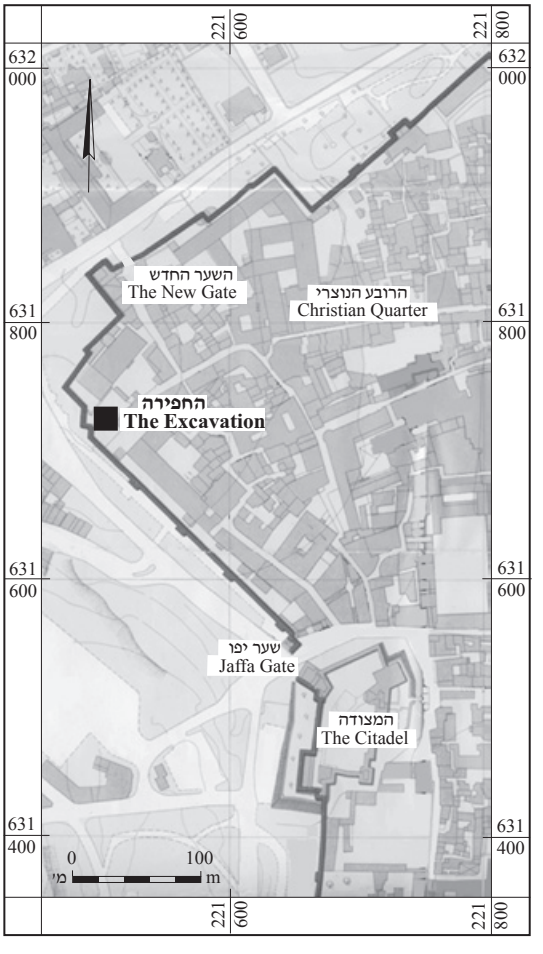

איור 1. מפת איתור.

בחפירה נחשפו ממצאים שיוחסו לחמש שכבות: שכבה I — התקופה העות׳מאנית עד ימינו (מהמחצית הראשונה של המאה הט״ז עד המאה הכ׳ לסה״נ); שכבה II — התקופה הממלוכית (המחצית השנייה של המאה הי״ג והמאה הי״ד לסה״נ); שכבה III — שלהי התקופה הצלבנית והתקופה האיובית (המחצית השנייה של המאה הי״ב והמחצית הראשונה של המאה הי״ג לסה״נ); שכבה IV — התקופה האסלאמית הקדומה (המאות הח׳ או הט׳ עד המאה הי׳ לסה״נ); ושכבה V — התקופה הביזנטית המאוחרת – ראשית התקופה האסלאמית הקדומה (ימי בית אומייה; המאות הו׳–הח׳ לסה״נ). כמו כן, נתגלו שברי כלי חרס מתקופות קדומות יותר: התקופה הרומית הקדומה, התקופה ההלניסטית ושלהי תקופת הברזל. השברים הקדומים נמצאו שלא באתרם, בכל השכבות, אך בלוקוסים בעומק החפירה, בעיקר בשכבות V ו־IV, נתגלו ריכוזים גבוהים של כלים אלה. מאחר שהחפירה לא העמיקה עד סלע האם,

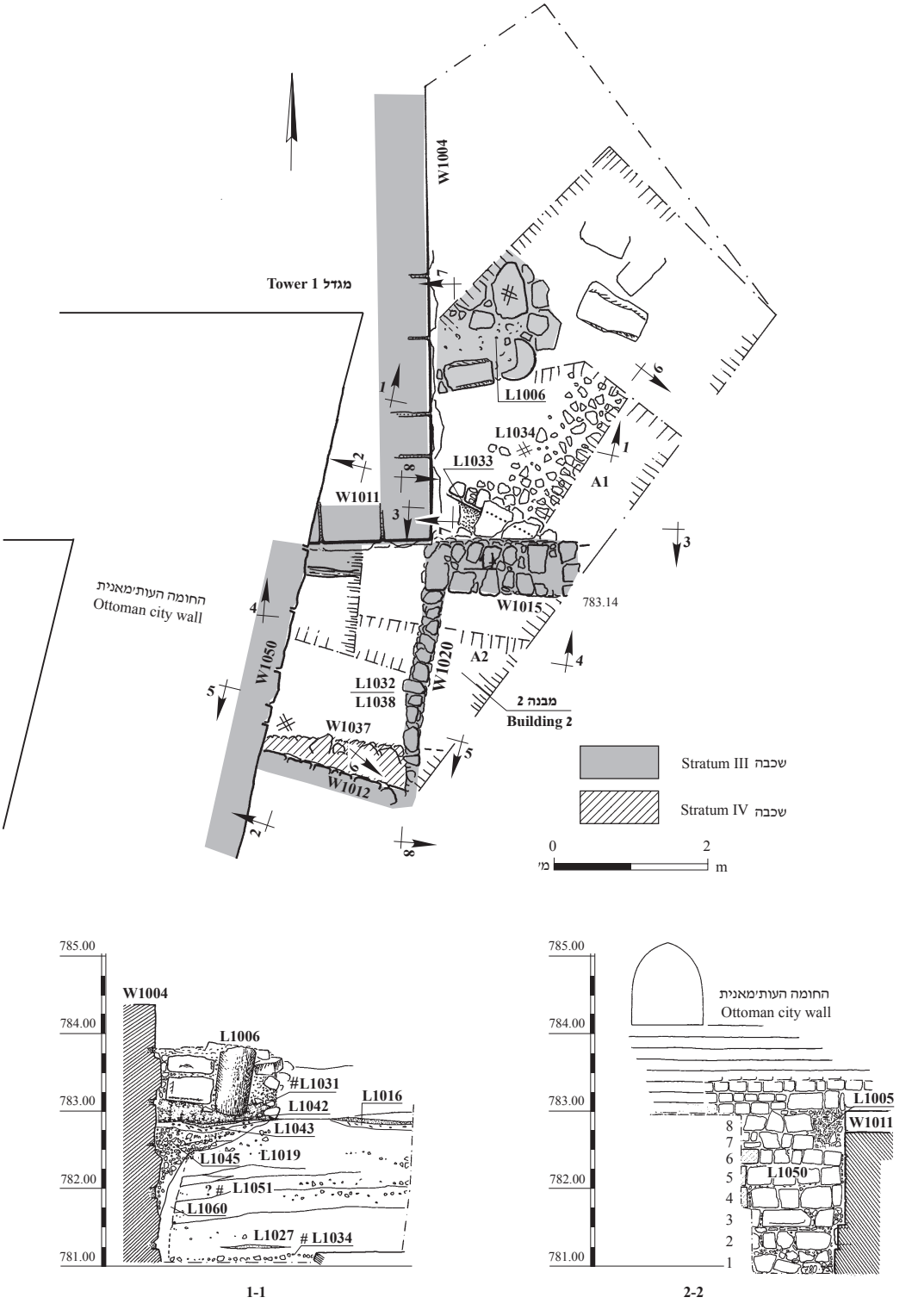

תכנית 1. תכנית וחתכים של החפירה.

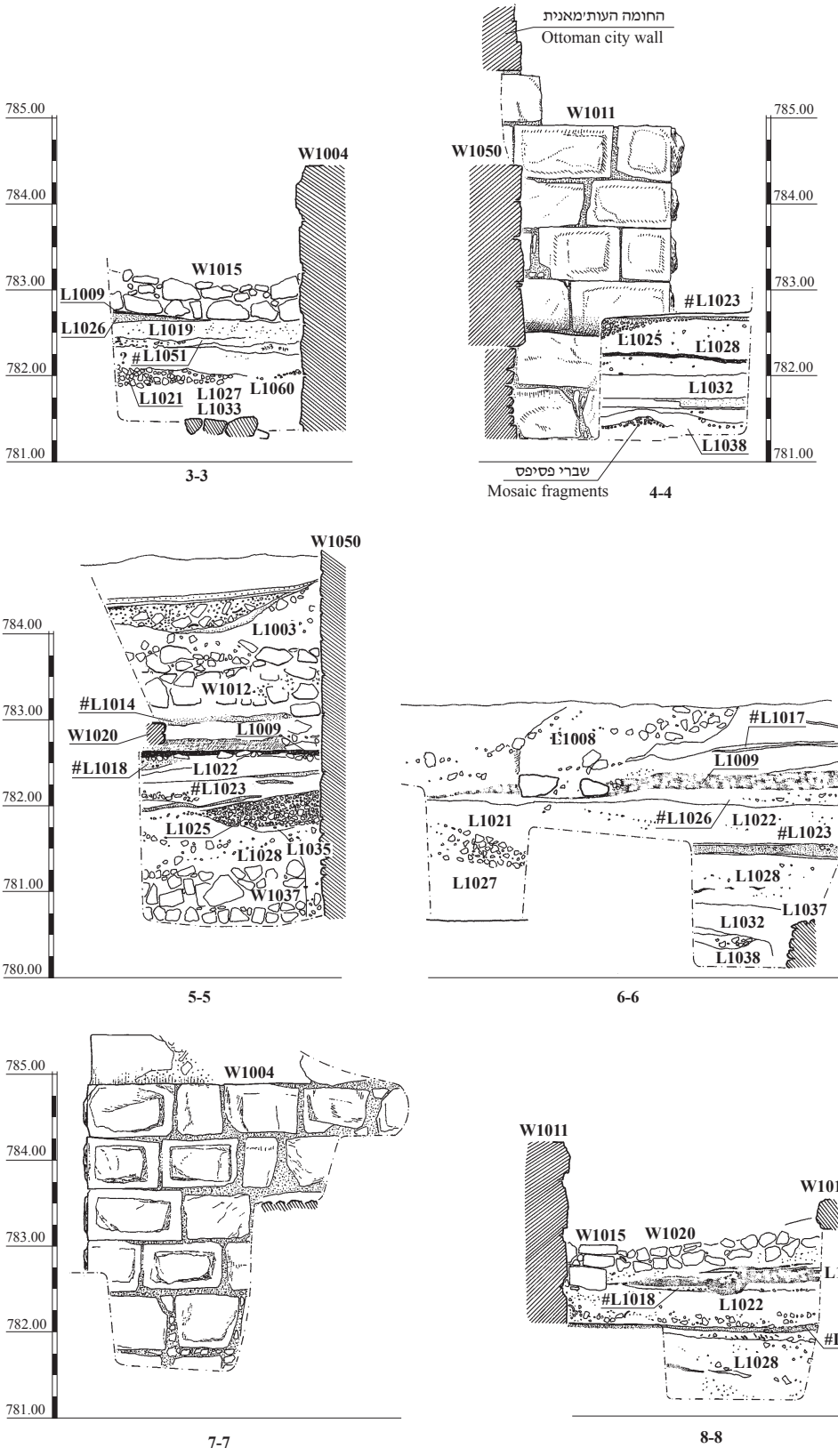
החומה העות'מאנית
Ottoman city wall
W1011
W1050
W1004
W1015
L1009
L1026
L1019
? #L1051
L1021
L1027
L1033
L1060
#L1023
L1025
L1028
L1032
L1038
שברי פסיפס
Mosaic fragments
4-4
3-3
W1050
L1003
W1012
#L1014
W1020
L1009
#L1018
L1022
#L1023
L1025
L1028
L1035
W1037
5-5
#L1017
L1008
L1009
L1021
#L1026
L1022
#L1023
L1027
L1028
L1037
L1032
L1038
6-6
W1004
7-7
W1011
W1012
W1015
W1020
L1009
#L1018
L1022
#L1023
L1028
8-8
785.00
784.00
783.00
782.00
781.00
780.00

תכנית 1. (המשך).

איור 2 ◂

מס׳	הכלי	סל	לוקוס	שכבה	תיאור	הקבלות
1	קערה	10094/2	1027	IV	טין חום־אדמדם, הרבה גריסים לבנים זעירים וקטנים, מעט גריסים גדולים, ממורק בפנים ומעל השפה	Tushingham 1985: Fig. 2:3
2	קערה/ צלחת	10084/1	1027	IV	טין חום־אדמדם, הרבה גריסים לבנים קטנים, ממורק בפנים ובחוץ	Tushingham 1985: Fig. 1:1
3	קערה	10084/3	1027	IV	טין חום־אדמדם, הרבה גריסים לבנים קטנים, בינוניים ומעט גדולים, ממורק בפנים ומעל השפה	
4	קערה	10129/4	1035	III	טין חום־כתום, הרבה גריסים לבנים קטנים ובינוניים	Tushingham 1985: Fig. 2:1
5	קערה	10084/2	1027	IV	טין חום־אדמדם, ליבה אפורה, הרבה גריסים קטנים ובינוניים לבנים, חיפוי חום בהיר מאוד, ממורק בפנים ומעל השפה	ר׳ מס׳ 4
6	קערה	10120/8	1038	V	טין חום־אדמדם, הרבה גריסים לבנים קטנים, ממורק בפנים ומעל השפה	Tushingham 1985: Fig. 3:7, 8
7	קערה	10075/3	1021	IV	טין חום־כתום, גריסים לבנים, חיפוי חום בהיר מאוד, ממורק בפנים ומעל השפה	
8	קערה	10109/1	1034	V	טין חום־אדמדם בהיר, הרבה גריסים לבנים קטנים ובינוניים, ממורק בפנים ובחוץ	Tushingham 1985: Fig. 2:9
9	קערה	10094/1	1027	IV	טין חום־ורדרד בהיר, הרבה גריסים לבנים קטנים וזעירים, מעט גריסים לבנים גדולים, חיפוי חום בהיר מאוד בפנים ובחוץ, ממורק בפנים ומעל השפה	Tushingham 1985: Fig. 2:17, 18
10	קדרה	10089/1	1027	IV	טין חום, ליבה אפורה, הרבה גריסים אפורים קטנים, חיפוי אדום כהה בחוץ	Tushingham 1985: Fig. 2:4
11	קדרה	10122/1	1035	III	טין חום בהיר, ליבה אפורה, גריסים לבנים זעירים וקטנים	Tushingham 1985: Fig. 7:8
12	פך	10094/3	1027	IV	טין חום־כתום כהה, שנצרף לחום־אדמדם על פני הכלי, גריסים אפורים	

אי אפשר לקבוע אם מקורם של שברי כלי החרס הקדומים בשכבות יישוב שלא נחשפו או במילויים שהובאו למקום. להלן יתוארו ממצאי החפירה מן הקדום למאוחר.

תקופת הברזל (איור 2)

אף שלא נתגלה כל ממצא אדריכלי מתקופת הברזל, שברים של כלי חרס משלהי התקופה נתגלו מעורבים בממצא המאוחר. רוב הכלים היו קערות במגוון גדלים בעלות שפה מקופלת חוצה ונטויה מעט פנימה (איור 2:1, 4–9) — עיצוב האופייני לכלים משלהי תקופת הברזל. כן נתגלו צלחת (איור 2:2), קערה מעוגלת (איור 2:3), קדרות (איור 2:10, 11) ופך (איור 2:12). המכלול אופייני לתקופת הברזל 3 (המאה הז׳ ותחילת המאה הו׳ לפסה״נ) בירושלים.

התקופה ההלניסטית (איור 3:1–4)

לתקופה ההלניסטית שויכו רק כלים ספורים, רובם קנקנים (איור 3:2–4) האופייניים לפרק הזמן שמשלהי המאה הד׳ עד המאה הא׳ לפסה״נ. כן נמצא סיר בישול בעל צוואר מתרחב ושפת מרזב (איור 3:1), המתואר למאה הב׳ לפסה״נ (Tushingham 1985:38–44).

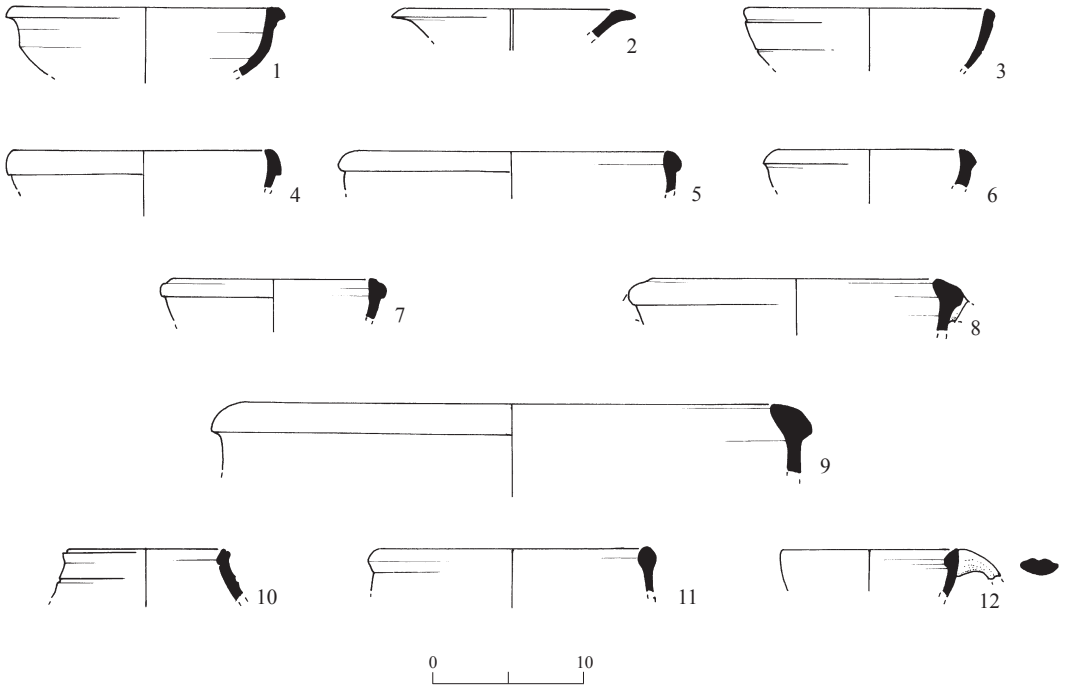

איור 2. כלי חרס מתקופות הברזל.

התקופה הרומית הקדומה (איור 3:5–9)

גם מתקופה זו נמצאו כלי חרס מעטים למדי, רובם קנקנים (איור 3:6–9). כל הקנקנים תוארכו עד שנת 70 לסה״נ בקירוב (Tushingham 1985:45–54). כן נמצא סיר בישול אופייני לתקופה ההרודיאנית (איור 3:5).

שכבה V: שלהי התקופה הביזנטית וראשית התקופה האומיית

רצפת עפר מהודק (L1034; כ־6 מ״ר), שלה תשתית עשויה אבני שדה קטנות, נחשפה בתחתית ריבוע A1 (תכנית 1: חתך 1–1). ברצפה שולבה תעלת ניקוז רדודה שחתכה מעוגל (L1033; תכנית 1: חתך 3–3; איורים 4, 15). התעלה נשתמרה לאורך 1.5 מ׳ בציר דרום־מזרח–צפון־מערב. דופנות התעלה נבנו אבני גוויל וטויחו בשכבת טיח דקה. התעלה נמצאה מקורה בשלוש אבני שדה גדולות שבלטו מעל מפלס הרצפה. המשכן של הרצפה והתעלה מערבה נקטע בעת הקמת הקיר המזרחי של המגדל (W1004; תכנית 1: חתכים 1–1, 3–3; להלן). לא היה אפשר לקשור את הרצפה למבנה כלשהו, אך קערה (איור 5:1) ונר (איור 6:10) שנמצאו בעת פירוק הרצפה מתארכים אותה לאמצע המאה הו׳ לסה״נ. ייתכן שתעלת הניקוז נקשרה למערכת ניקוז מן התקופה הביזנטית, ובה תעלות מקורות ובור מים, שנחשפה מחוץ לחומת העיר העתיקה (וקסלר־בדולח תשס״ז:*102).

בתחתיתו של ריבוע A2 נחשף מילוי עפר (L1038) שנחתם במפלס לבנבן דק, אולי רצפה (תכנית 1: חתכים 4–4, 6–6). במכלול הקרמי ממילוי 1038 נמצאו קערות, ספל ופך ממשפחת הקרמיקה הביזנטית העדינה (Fine Byzantine Ware; איורים 5:6, 7, 10; 6:9), קערה בעלת שפת מדף קשתית (איור 5:3), כלי בישול (איור 6:1–3) וקנקנים (איור 6:5–7). כן נמצא בתוך המילוי ריכוז של שברי פסיפס. בין השברים היו פיסות שלמות של פסיפס עדין, שלו רקע לבן וקווים שחורים (אותיות?), ופיסה נוספת, בדגם בן ארבעה צבעים (אדום, צהוב, לבן ושחור). מעל מפלס זה נמצא מילוי של רובדי עפר משוכבים (L1032; כ־0.5 מ׳ עובי; תכנית 1: חתכים 4–4, 6–6), ובו שברי כלי חרס מקומיים ומיובאים: קערות (איורים 5:2, 4, 5, 8), ספל (איור 5:9), מכסה של קדרה (איור 6:4) וקנקן (איור 6:8).

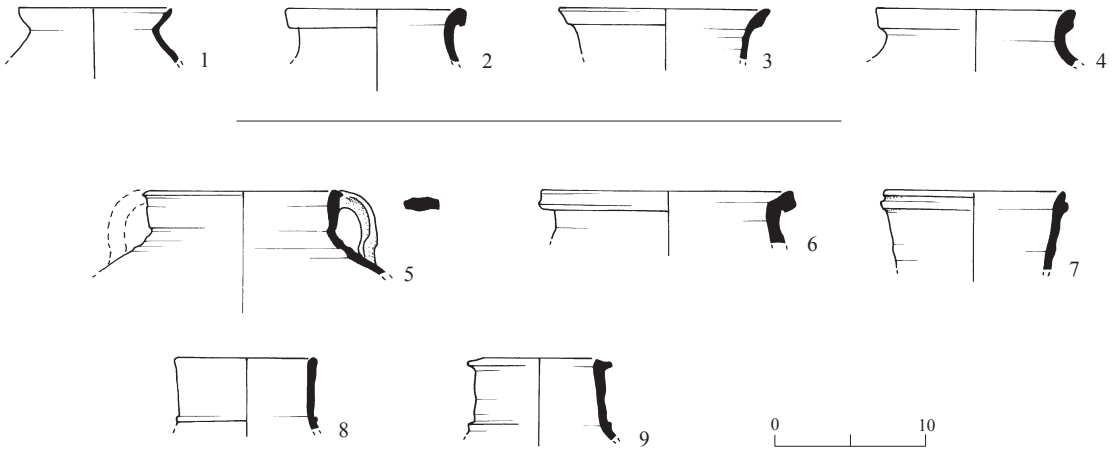

איור 3. כלי חרס מן התקופות ההלניסטית והרומית הקדומה.

מס׳	הכלי	סל	לוקוס	שכבה	תיאור	הקבלות
1	סיר בישול	10120/3	1038	V	טין חום־אפור כהה	Lapp 1961:186, Cooking pot, Type 71.1:G, H Tushingham 1985: Figs. 18:27–29, 36–37; 19:4, 5 Loffreda 1996:69–71, Group 35, Fig. 27:1–4
2	קנקן	10062/3	1019	III	טין חום, שנצרף לחום בהיר על פני הכלי, גריסים לבנים זעירים וקטנים, צריפה טובה	Tushingham 1985: Fig. 17:40
3	קנקן	10072/1	1021	IV	טין חום־כתום, שנצרף לחום בהיר מאוד על פני הכלי, גריסים לבנים, צריפה טובה	Tushingham 1985: Fig. 17:32 Loffreda 1996:33–37, Group 5, Fig. 7:9–13
4	קנקן	10063/1	1019	III	טין חום־כתום, שנצרף לחום בהיר מאוד על פני הכלי, גריסים לבנים, צריפה טובה	Tushingham 1985: Fig. 17:41 Loffreda 1996:31–32, Group 3, Fig. 5
5	סיר בישול	10119/1	1038	V	טין חום־אדמדם, גריסים לבנים	Tushingham 1985: Figs. 19:36; 20:12 Loffreda 1996:125–126, Fig. 56:103–114
6	קנקן	10075/5	1021	IV	טין חום־כתום, שנצרף לחום בהיר מאוד על פני הכלי, גריסים לבנים זעירים, צריפה טובה	Loffreda 1996:33–37, Group 5, Fig. 7:11
7	קנקן	10087/1	1028	IV	טין חום־כתום, גריסים לבנים וכהים זעירים, צריפה טובה	Loffreda 1996:44–46, Group 11, Fig. 14:34–36
8	קנקן	10075/4	1021	IV	טין חום־כתום, שנצרף לחום בהיר מאוד על פני הכלי, ליבה אפורה, מעט גריסים לבנים	Tushingham 1985: Fig. 23:1 Loffreda 1996:43–45, Group 10, Fig. 13
9	קנקן	10120/1	1038	V	טין חום בהיר, הרבה גריסים לבנים קטנים ובינוניים, צריפה טובה	Loffreda 1996:46–49, Group 13, Fig. 16

מרבית כלי החרס שנתגלו במילוי 1038 ובמילוי 1032 תוארכו למאות הו׳ עד הח׳ לסה״נ. ממצא זה, לצד שני הכלים מרצפה 1034, מתארכים את שכבה V לתקופה הביזנטית המאוחרת – ראשית התקופה האסלאמית הקדומה (אמצע המאה הו׳ עד המאה הח׳ לסה״נ).

איור 4. ריבוע A1: תעלת ניקוז 1033 ורצפה 1034 (השלט מונח על תשתית הרצפה), מבט לדרום; מימין – קיר 1004 של המגדל הקוטע את הרצפה.

כלי החרס (איורים 5, 6)

קערות (איור 5:1–8).— זמנן של שלוש קערות בעלות שפת מדף קשתית (Arched-Rim Basins; איור 5:1–3) הוא למן סוף המאה הג׳ או ראשית המאה הד׳ עד המאה הו׳ לסה״נ, ואולי אף מאוחר יותר (Magness 1993:204). קערה מממשפחת Late Roman C (איור 5:4) מקבילה לצורה 3 של הייז, המתוארכת סביב אמצע המאה הו׳ לסה״נ (Hayes 1972:338). לקערה בעלת הדופן המעוגלת (איור 5:5) נמצאו הקבלות במכלול ביזנטי מירושלים, המתוארך למחצית השנייה של המאה הו׳ לסה״נ (Tushingham 1985:91). כן נמצאו שלושה טיפוסי קערות ממשפחת הקרמיקה הביזנטית העדינה (Fine Byzantine Ware): קערה קטנה (איור 5:6), שזמנה אמצע המאה הו׳ עד סוף המאה הז׳ או תחילת המאה הח׳ לסה״נ, וכן קערית מעוטרת בחריתה גלית (איור 5:7) וקערות בעלות שפה נטויה חוצה (איור 5:8), שזמנן אמצע המאה הז׳ עד המאה הט׳ או הי׳ לסה״נ (Magness 1993:193, 198).

ספלים (איור 5:9, 10).— בסיס מס׳ 9 נושא עיגולים חרותים, והוא אופייני לספלים ממשפחת הקרמיקה הביזנטית העדינה. ספלים ממורקים ממשפחה זו (איור 5:10) מתוארכים למאות הח׳–הי׳ לסה״נ (Magness 1993:194).

כלי בישול (איור 6:1–4).— קערות/קדרות בישול קוניות (איור 6:1) ומכסים לקדרות (איור 6:3, 4) הם כלים שכיחים מאוד. תאריכן המאוחר ביותר של קערות/קדרות בישול אלו בירושלים הוא סביב אמצע המאה הו׳ לסה״נ (Magness 1993:212–213); אין אפשרות לתארך במדויק מכסים של קדרות בישול. סיר הבישול בעל השפה המקופלת חוצה (איור 6:2) אינו טיפוס שכיח, ולא נמצאו לו הקבלות.

קנקנים (איור 6:5–8).— נמצאו ארבעה טיפוסים של קנקני אגירה. קנקנים בעלי שפה מקופלת פנימה וצוואר נמוך (איור 6:5) שכיחים מאוד בירושלים, וזמנם סוף המאה הו׳ והמאה הז׳ לסה״נ (Magness 1993:224). קנקני ׳עזה׳ מהטיפוס המאוחר (איור 6:6) מתוארכים למן המאה הו׳ עד המאה הח׳ לסה״נ (Majcherek 1995:169–170). קנקן בעל צוואר נמוך שבמרכזו עיבוי (איור 6:7) שייך לטיפוס שהיה שכיח בירושלים, ונפוץ בעיקר בדרום הארץ ובאזור החוף במאות הז׳–הח׳ לסה״נ (Rosenthal-Heginbottom 1988:84–85, Pl. II:51). קנקן בעל צוואר קמור מעט (איור 6:8) אופייני לתקופה האסלאמית הקדומה, וזמנו סוף המאה הז׳ עד המאה הט׳ או הי׳ לסה״נ (Magness 1993:230).

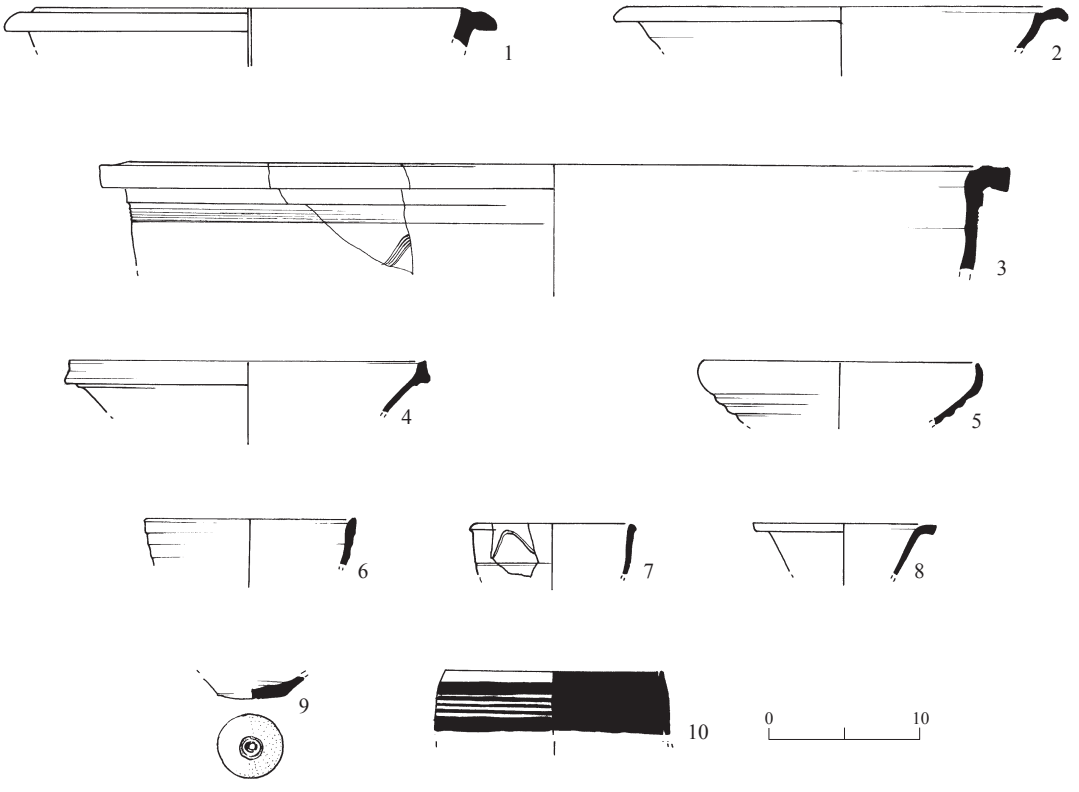

איור 5. קערות וספלים משכבה V.

מס׳	הכלי	סל	לוקוס	תיאור	הקבלות
1	קערה	10118/1	1034	טין חום בהיר, ליבה אפורה, גריסים לבנים קטנים, צריפה טובה	Magness 1993:204–206, Arched-Rim Basins Form 1:1
2	קערה	10112/1	1032	טין חום, גריסים לבנים קטנים, צריפה מצוינת	Magness 1993:206–208, Arched-Rim Basins Form 1:7, 8, 15
3	קערה	10120/5	1038	טין חום בהיר מאוד, גריסים לבנים קטנים, צריפה מצוינת	Magness 1993:206–208, Arched-Rim Basins Form 2A:1
4	קערה	10110/1	1032	טין אדמדם, גריסים לבנים	Hayes 1972:329–338, LRC Ware Form 3
5	קערה	10106/1	1032	טין חום בהיר מאוד ליבה אפורה, מעט גריסים לבנים, צריפה טובה	Tushingham 1985: Fig. 26:12, 27
6	קערה	10119/4	1038	טין חום בהיר, ליבה אפורה, גריסים לבנים קטנים, צריפה מצוינת	Magness 1993:193–201, FBW Bowls Form 1F
7	קערה	10128/1	1038	טין חום־כתום, שרידי חיפוי חום בהיר מאוד, עיטור חרות	Magness 1993:193–201, FBW Bowls Form 1A
8	קערה	10112/2	1032	טין חום־כתום, גריסים לבנים, צריפה טובה	Magness 1993:193–201, FBW Bowls Form 1B
9	ספל	10106/2	1032	טין חום, ליבה אפורה, מעט גריסים לבנים, מרוק מכני, חריתות על הבסיס, צריפה מתכתית	Magness 1993:193–201, FBW Bowls Form 1D
10	ספל	10139/3	1038	טין חום בהיר, שנצרף לאפור על פני הכלי, גריסים לבנים קטנים, רצועות מרוק מבחוץ, צריפה טובה	ר׳ מס׳ 9

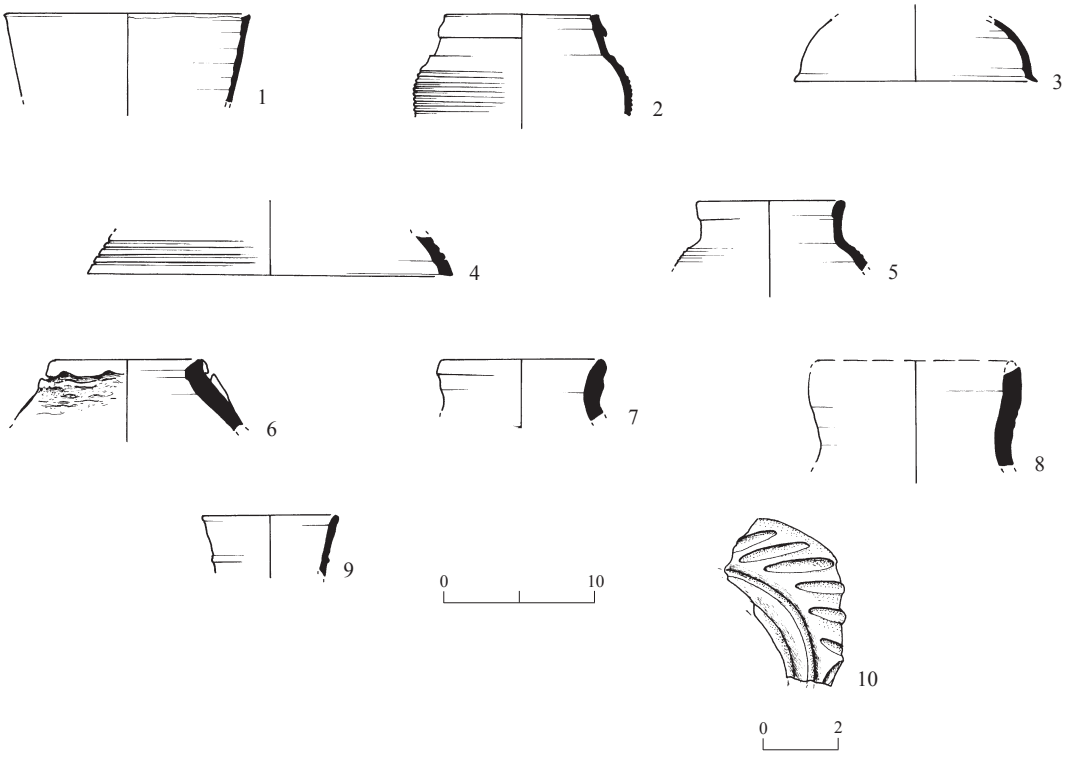

איור 6. כלי חרס משכבה V.

מס׳	הכלי	סל	לוקוס	תיאור	הקבלות
1	קערת/קדרת בישול	10119/3	1038	טין חום כהה	Magness 1993:211–213, Casseroles Form 1:1–5, 7
2	סיר בישול	10139/1	1038	טין חום־אדמדם, מעט גריסים לבנים	
3	מכסה	10120/6	1038	טין חום־אדמדם כהה	Magness 1993:215
4	מכסה	10112/3	1032	טין חום כהה	ר׳ מס׳ 3
5	קנקן	10120/7	1038	טין חום בהיר מאוד	Magness 1993:223–226, Storage Jars Form 4C
6	קנקן	10120/2	1038	טין חום, גריסים לבנים זעירים	Majcherek 1995:168–169, Pls. 7:1; 8:2; 9:4–6
7	קנקן	10119/2	1038	טין חום בהיר, גריסים לבנים וכהים	Tushingham 1985: Fig. 31:11
8	קנקן	10106/2	1032	טין חום בהיר מאוד, הרבה גריסים לבנים קטנים ובינוניים, צריפה טובה	Magness 1993:230–231, Storage Jars Form 7
9	פך	10120/4	1038	טין חום־כתום, צריפה מצוינת	Magness 1993:236–241, FBW Jars, Jugs and Juglets Form 2B
10	נר	10118/2	1034	טין חום־כתום בהיר, מעט גריסים לבנים	Magness 1993:251–255

פך (איור 9:6).— הפך שייך למשפחת הקרמיקה הביזנטית העדינה, וזמנו אמצע המאה הו׳ עד המאה הח׳ לסה״נ (Magness 1993:239).

נר (איור 10:6).— שבר הנר שייך לטיפוס נרות הפמוט הגדולים, שזמנם אמצע המאה הו׳ עד סוף המאה הז׳ או תחילת המאה הח׳ לסה״נ (Magness 1993:251).

שכבה IV: התקופה האסלאמית הקדומה

בריבוע A1, מעל רצפה 1034 ותעלה 1033 משכבה V, נחשפו מילויים משוכבים של עפר אפור ואפור־חום (L1027, L1029) ושל אבנים (L1021; תכנית 1: חתכים 1–1, 3–3, 6–6). בריבוע A2 הובחנו שני שלבים סטרטיגרפיים. לשלב הקדום שייך קיר (W1037; 2.1 מ׳ אורך; תכנית 1: חתכים 5–5, 6–6) שנתגלה בחלקו הדרומי של הריבוע. הקיר חותך את מילוי עפר 1032 ואת מפלס 1038 והמילוי שמתחתיו משכבה V. מן הקיר, הנמשך בציר מזרח–מערב, נחשף רק הפן הצפוני, שנשמר בו נדבך סדור אחד בלבד; מעליו נמצאו אבנים — ככל הנראה שרידי נדבכים נוספים שמצב השתמרותם גרוע.[3] לשלב המאוחר שייך מילוי עפר בצבע חום־אפור כהה (L1028; תכנית 1: חתכים 4–4, 5–5, 6–6), שהצטבר מעל ראש קיר 1037 ומעל מילוי 1032, המיוחס לשכבה V.

מילויי העפר והאבנים המיוחסים לשכבה IV הכילו בעיקר שברי כלי חרס מן התקופה האסלאמית הקדומה (המאות הט׳–הי׳ לסה״נ; איור 1:7, 2, 4–11) ומעט כלים מן התקופה הצלבנית (המאה הי״ב לסה״נ; איור 3:7), שככל הנראה חדרו לשכבה זו בעת כריית תעלת היסוד של המגדל בשכבה III. כמו כן, נתגלו שברים קטנים של כלי בישול מזוגגים (לא צוירו), אשר הופיעו לראשונה במאה הט׳ לסה״נ. לפיכך, יש לתארך את שכבה IV למאה הח׳ או הט׳ עד המאה הי׳ לסה״נ.

כלי החרס (איור 7)

קערות (איור 1:7–6).— שתי הקערות המזוגגות בזיגוג אלקלי (איור 1:7, 2) אופייניות למאות הט׳ והי׳ לסה״נ. לקערה באיור 3:7 זיגוג מחוספס

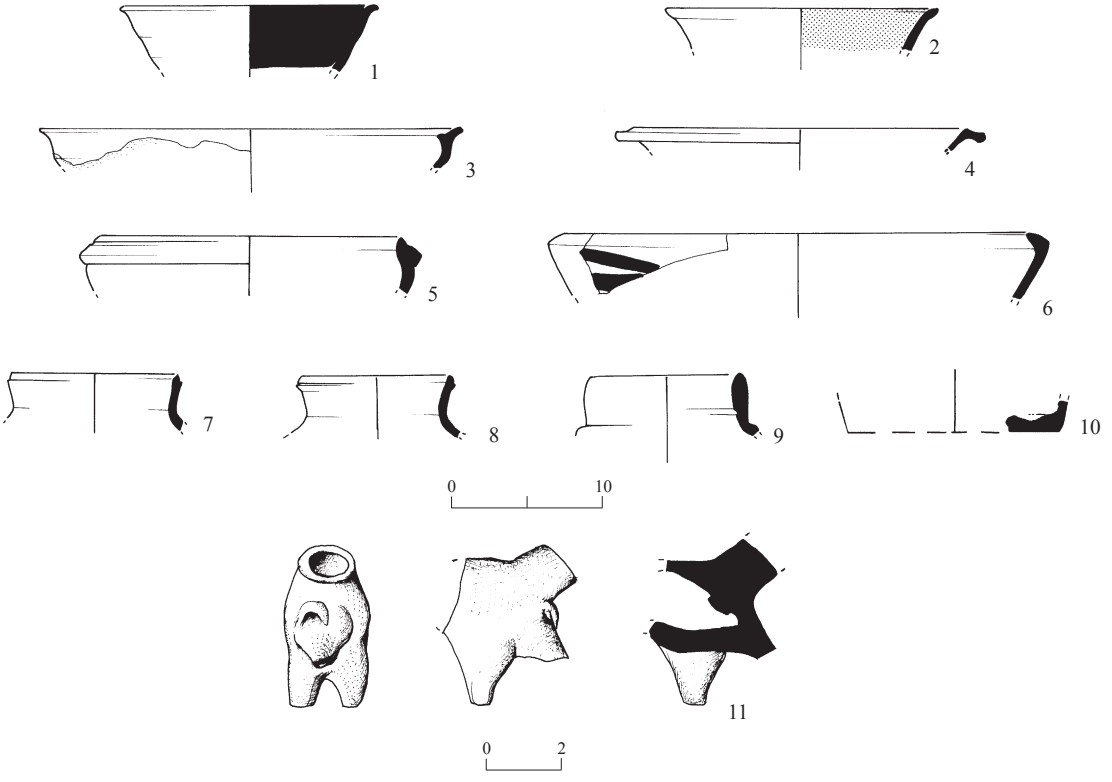

איור 7. כלי חרס משכבה IV.

המעיד על זמנה המאוחר: המחצית השנייה של המאה הי״ב לסה״נ או ראשית המאה הי״ג (Avissar 1996a:90–93, 176). בקערות ללא זיגוג (איור 7:4–6) קערה בעלת שפת מדף מקבוצת הכלים הביזנטיים העדינים (איור 7:4), שזמנה אמצע המאה הז׳ עד המאה הט׳ או הי׳ לסה״נ. הקערה עם השפה המקופלת חוצה (איור 7:5) נפוצה בירושלים במאה הו׳ ובמחצית הראשונה של המאה הז׳ לסה״נ, ואף מאוחר יותר (Magness 1993:191). הקערה הגדולה ששפתה נטויה פנימה (איור 7:6) אופיינית לתקופה האסלאמית הקדומה, ומתוארכת למאות הח׳–הי׳ לסה״נ (Magness 1993:210).

קנקנים (איור 7:7–9).— קנקן בעל דופן דקה למדי, שלו צוואר קצר ושפה מחודדת שעליה רכס עדין (איור 7:7, 8), הוא כלי אופייני לאזור ירושלים וסביבתה. קנקנים דומים יוחסו אמנם על ידי טשינגהם לשלבים הביזנטיים II–Ia, אך נראה שעיקר הופעתם בתקופה האסלאמית הקדומה, והם מיוצגים היטב במכלולים עבאסיים (Avissar, forthcoming). קנקן בעל צוואר קצר, שפה מעובה פנימה ורכס בבסיס הצוואר (איור 7:9) הוא נציג מאוחר של קנקני השק הירושלמיים, המתוארכים לשלהי המאה הו׳ ולמאה הז׳ לסה״נ (Magness 1993:223–224).

פך (איור 7:10).— הפך, שבסיסו שטוח ורחב, אופייני לתקופה העבאסית, ואינו מוכר במכלולים הקדומים לאמצע המאה הח׳ לסה״נ.

כלי זואומורפי (איור 7:11).— כלים זואומורפיים, שעוצבו בדרך כלל בצורת חמור, נפוצו בתקופה העבאסית (המאות הח׳–הט׳ לסה״נ), ואולי גם מאוחר יותר.

איור 7

מס׳	הכלי	סל	לוקוס	תיאור	הקבלות
1	קערה מזוגגת	10075/1	1021	טין חום בהיר מאוד, הרבה גריסים לבנים זעירים וקטנים, בפנים זיגוג חום, שלא נצרף כהלכה	Avissar 1996a:82–85, GLB Type 11, Fig. 11
2	קערה מזוגגת	10075/2	1021	טין חום בהיר, זיגוג טורקיז אטום בפנים, זיגוג ירקרק בהיר, דק בחוץ	ר׳ מס׳ 1
3	קערה מזוגגת	10084/3	1027	טין חום בהיר, הרבה גריסים לבנים זעירים, חיפוי לבן בפנים וחלקית בחוץ, בפנים עיטור מצויר בחום מתחת לזיגוג שקוף וחסר צבע	Avissar 1996a:90–93, GLB Type 34, Fig. XIII.22
4	קערה	10105/1	1028	טין חום־כתום, מעט גריסים לבנים זעירים, צריפה מתכתית	Magness 1993:193–201, FBW Bowls Form 2C
5	קערה	10082/1	1028	טין אפור, שנצרף לחום על פני הכלי, גריסים לבנים זעירים וקטנים, צריפה מתכתית	Magness 1993:191–192, Rouletted Bowls, ‘Related Wares’ Form 4:1–3
6	קערה	10091/1	1028	טין חום בהיר, ליבה אפורה, מעט גריסים לבנים קטנים, צריפה מתכתית, עיטור סרוק	Magness 1993:210–211, Incurved-Rim Basins
7	קנקן	10096/1	1029	טין חום בהיר, גריסים זעירים ומעט חצצי גיר, צריפה טובה	Tushingham 1985: Figs. 26:26; 29:16
8	קנקן	10089/2	1027	טין חום בהיר, גריסים לבנים, חיפוי עצמי חום בהיר מאוד, צריפה טובה	ר׳ מס׳ 7
9	קנקן	10094/4	1027	טין חום־אדמדם, שנצרף לחום בהיר על פני הכלי, גריסים לבנים קטנים, צריפה טובה	Magness 1993:223–226, Storage Jars Form 4C
10	פך	10085/2	1027	טין חום בהיר מאוד, שנצרף לצהבהב על פני הכלי	de Vaux and Stève 1950: Pl. C:19, 21–24 Avissar 1996a:160, Jug-Type 9, Fig. XIII.135
11	כלי זואומורפי	10092	1028	טין חום־כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים קטנים	Tushingham 1985: Figs. 32:23, 46; 34:11 Avissar 1996a:169–172, Fig. XIII.158, Photo XIII.61

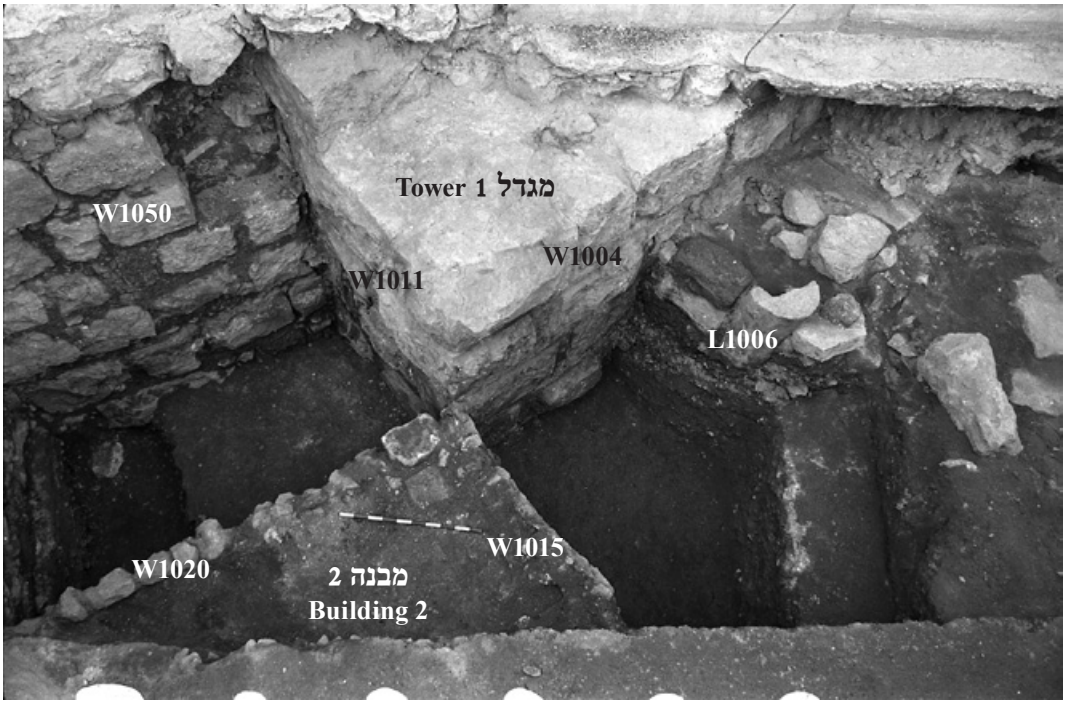

איור 8. מראה כללי של שרידי שכבה III, מבט לצפון־מערב.

שכבה III: שלהי התקופה הצלבנית והתקופה האיובית

לשכבה זו שייכים השרידים האדריכליים העיקריים שנחשפו בחפירה (איור 8): פינה דרומית־מזרחית של מגדל גדול (מס׳ 1); חומת עיר (W1050), הניגשת אל המגדל מדרום; קטע ממבנה (מס׳ 2); ומתקן (L1006). כן נחשפו חלקית רצפות ומילויים, הנסמכים אל קירות המגדל והמבנה ואל החומה. בשכבה זו הובחנו חמישה שלבי בנייה (שלבים IIIa–IIIe), שיתוארו להלן מהקדום למאוחר. בשל המחיצה שנותרה בין שני ריבועי החפירה (A1, A2), לא היה אפשר לקשור בוודאות מלאה בין השרידים שנתגלו ממזרח למגדל לבין אלה שנתגלו מדרומו.

שלבים IIIb–IIIe

שלב IIIe.— בשלב זה נבנה מגדל רבוע (מס׳ 1; W1004, W1011; 11.8 × 11.8 מ׳; תכניות 1, 2; איורים 8–10). מידות המגדל שוחזרו על פי מיקומן של שלוש מפינותיו: הפינה הדרומית־המזרחית, שנחשפה במלואה בחפירה, והפינות הדרומית־המערבית והצפונית־המערבית, אשר בדומה לכל הפן המערבי של המגדל בלטו מעל פני השטח

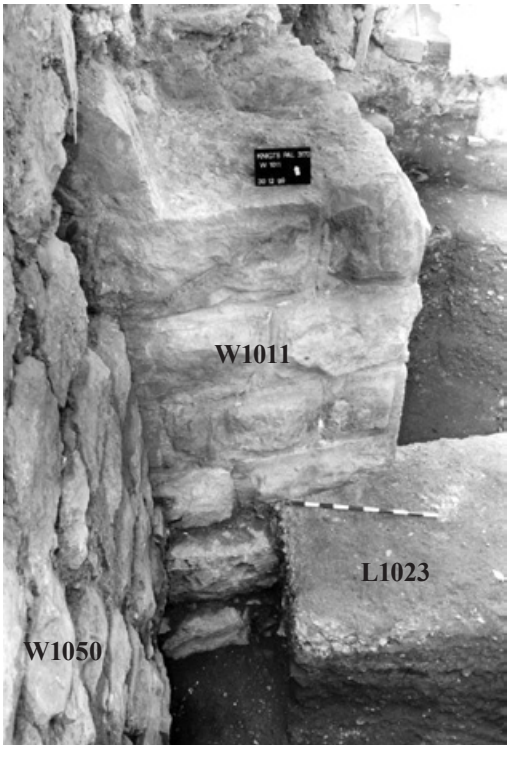

איור 9. קיר 1011 וחומה 1050, מבט לצפון; מתחת לרצפה 1023, הניגשת למגדל — נדבכי היסוד המדורגים של קיר 1011.

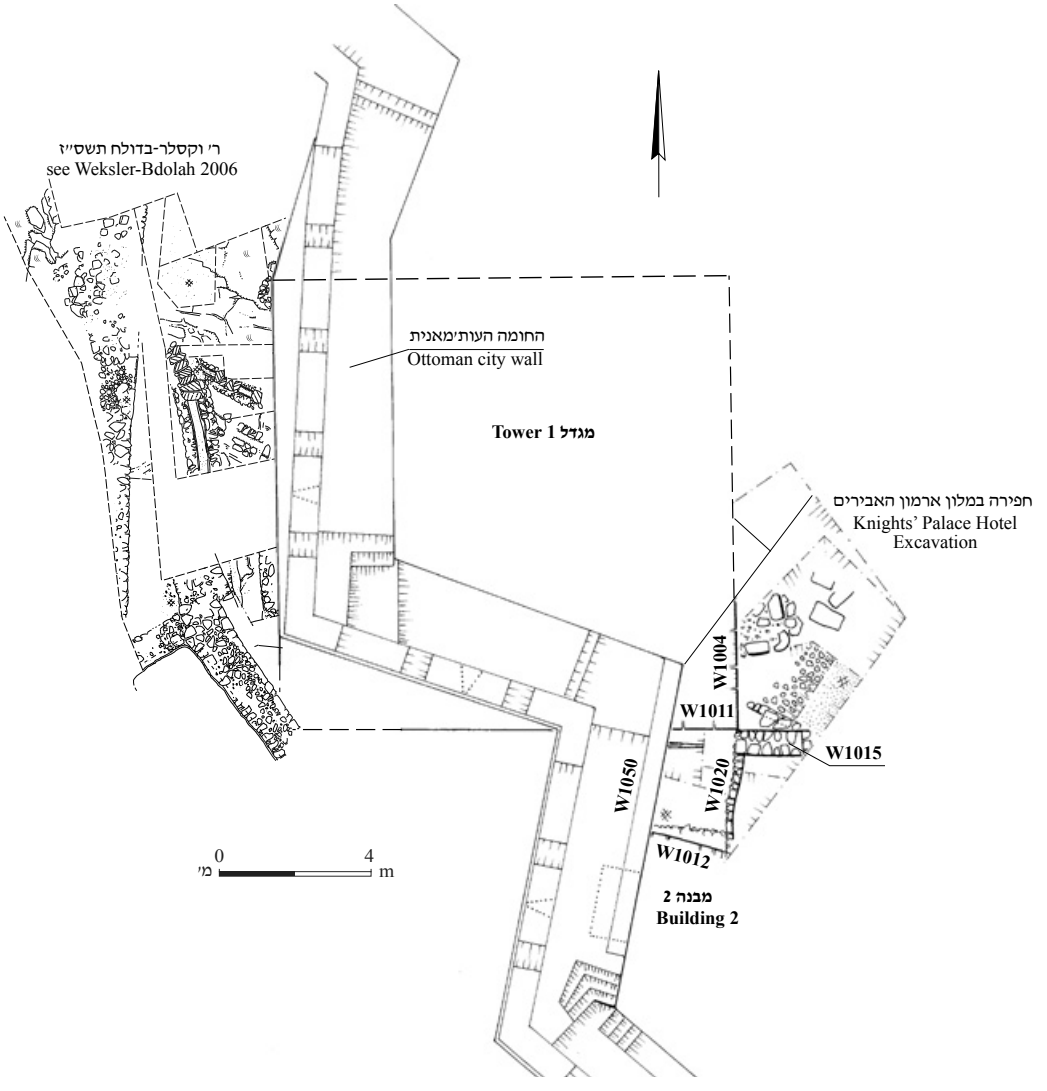

תכנית 2. מגדל מס׳ 1 וחומת העיר העות׳מאנית.

מתחת לחומה העות׳מאנית וממערב לה (איורים 11, 12; וקסלר־בדולח תשס״ז:*96, תכנית 1: חתך 4–4 [W200]). בחפירות שנערכו מחוץ לחומה נחשפו נדבכים נוספים של הפן המערבי של המגדל; נדבכי היסוד הושתתו ישירות על הסלע, במפלס של 779 מ׳ מעל פני הים (וקסלר־בדולח 2005; תשס״ז:*96, תכנית 1: חתך 3–3 [W202]).[4]

קירות 1004 ו־1011 של המגדל נחשפו לגובה שבעה נדבכים (4.2 מ׳; תכנית 1: חתכים 4–4, 7–7). שני הנדבכים התחתונים הם נדבכי יסוד, ומעליהם נישאים חמישה נדבכים עיליים. יסודותיהם של קירות המגדל העמיקו עוד, אך המשכם לא נבדק. שני נדבכי היסוד נבנו מאבנים מסותתות גדולות (0.6–0.5 × 1.0–0.6 מ׳, 0.6 מ׳ גובה). פניהן השטוחות הוחלקו בגסות, ואין בהן סיתות שוליים. בין האבנים הונחו אבנים קטנות וחומר מליטה אפור. אפשר להבחין בהבדל בין שני הקירות בדרך בניית נדבכי היסוד: בקיר הדרומי (W1011) הם נבנו במדורג, כך שפניו של כל נדבך בולטות ביחס לפני הנדבך שמעליו (איור 9); ואילו בקיר המזרחי (W1004) נבנו נדבכי היסוד זה מעל זה בקו אחיד, ופניהם נותרו מיושרים עם קיר המגדל (איור 10). מתוך חמשת הנדבכים העיליים, ארבעה נשמרו בשלמותם בשני הקירות, ואילו מן הנדבך

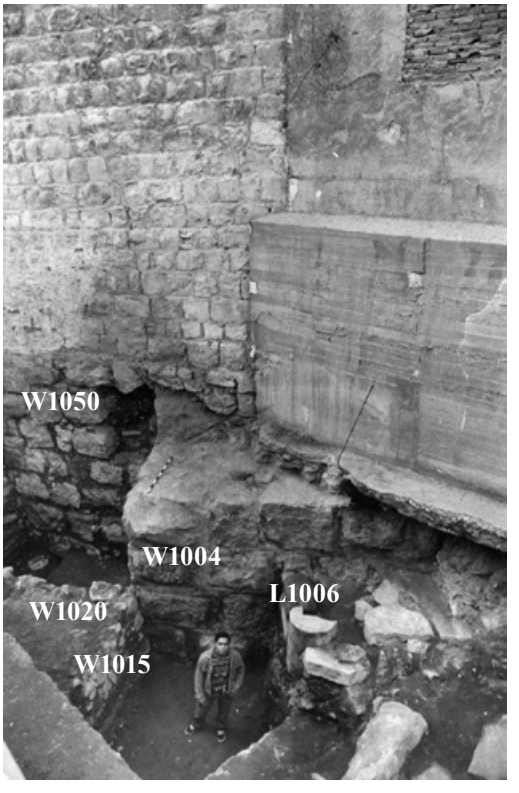

איור 10. הפינה הדרומית־המזרחית של מגדל מס׳ 1 וחומה 1050, מבט למערב; מעל המגדל והחומה — חומת העיר מן התקופה העות׳מאנית.

החמישי נותרה באתרה אבן אחת בלבד — בקיר 1011, מתחת לאבני החומה העות׳מאנית (תכנית 1: חתך 4–4). נדבכים אלה בנויים אבני גזית גדולות (0.9–1.1 מ׳ אורך, 0.6–0.9 מ׳ רוחב, 0.6 מ׳ גובה), שלרובן, ובעיקר לאבני הפינה, זיז בולט שסותת בגסות, המוקף בסיתות שוליים שנעשה בפטיש רב־חודים (איור 13). בין האבנים נשמר חומר מליטה בצבע אפור בהיר, הדומה לצבע האבן.

בעת הקמת היסוד לקיר המזרחי של המגדל (W1004) וכריית תעלת היסוד שלו (L1060; תכנית 1: חתכים 1–1, 3–3) נפגעו תעלת מים 1033 ורצפה 1034 משכבה V, וכן רובדי העפר משכבה IV שהצטברו מעל לרצפה (L1021, L1027, L1029). את תעלת יסוד 1060 חותם מפלס עפר דק, דמוי רצפה (L1051; תכנית 1: חתכים 1–1, 3–3), הניגש לפינת קירות 1004 ו־1011. יסוד הקיר הדרומי של המגדל (W1011) פגע במילויי העפר משכבה IV (L1028, L1032, L1038).[5]

שלב IIId.— בשלב זה נבנתה חומת עיר (W1050; ר׳ איורים 8–10), הנמשכת בציר צפון־מזרח–דרום־מערב; לימים נבנתה מעליה החומה העות׳מאנית (שכבה I; ר׳ איור 29). אף שהמגדל שולב בתוואי החומה, ניכר כי החומה נבנתה זמן קצר לאחר הקמת המגדל ולא במועד אחד עמו. על כך מעיד התפר הברור שבין קיר 1011 לבין חומה 1050

איור 11. הפינה הדרומית־המערבית של המגדל מחוץ לחומת העיר העתיקה, מבט למזרח.

איור 12. נדבכי הקיר המערבי והפינה הצפונית־המערבית של המגדל בתחתית הפן החיצוני של חומת העיר העתיקה, מבט לדרום.

איור 13. פינת מגדל מס׳ 1, מבט לצפון־מערב (צולם בפברואר 2000, עם הרחבת החפירה לצורך שימור המגדל).

(תכנית 1: חתכים 2–2, 4–4; איור 14): הקירות אינם משתלבים זה בזה, נדבכי המגדל גבוהים מנדבכי החומה, והזווית בין המגדל לבין החומה היא בת כ־75 מעלות. תפר ברור בקו המגע שבין המגדל לחומת העיר נתגלה גם בפינה הצפונית־המערבית של המגדל (ר׳ איור 12; וקסלר־בדולח תשס״ז:*110). בכל אחד משני הנדבכים העליונים של חומה 1050 חסרה אבן לאורך קו המגע עם

איור 14. התפר בין קיר 1011 לבין חומה 1050, מבט לצפון־מערב.

המגדל (תכנית 1: חתך 2–2); החלל שנותר נסתם בחומר מליטה ובאבנים (L1005), אולי בעת הקמת החומה העות׳מאנית.

מן הפן הפנימי של חומה 1050 נחשפו שמונה נדבכים (תכנית 1: חתך 2–2; איור 14). שיטת הבנייה שלה שונה מזו של המגדל. שלושת הנדבכים התחתונים של החומה, אשר זוהו כנדבכי יסוד (0.5–0.6 מ׳ גובה כל נדבך), נבנו מאבנים מהוקצעות, קטנות ובינוניות (0.3–0.8 מ׳ אורך, 0.35–0.50 מ׳ גובה), וכל נדבך פולס בראשו באמצעות חצץ ואבנים קטנות, שחלקן שטוחות. מעל נדבכי היסוד נשמרו חמישה נדבכים עיליים. שני הנדבכים התחתונים (מס׳ 4 ו־5) נבנו מאבנים מסותתות בגודל בינוני (0.5–0.8 מ׳ אורך, 0.5 מ׳ גובה) שפניהן הוקצעו בגסות; בין שני הנדבכים הונחו אבנים קטנות. בנדבך מעליהם (מס׳ 6) נחשפו שש אבנים מסותתות, רבועות וקטנות (0.3–0.5 מ׳ אורך, 0.35 מ׳ גובה), הסדורות זו לצד זו. בנדבכים מס׳ 4–6 שולבו בשימוש חוזר, זו מעל זו, שלוש אבנים שפניהן סותתו בסיתות אלכסוני, אשר מקובל לזהותו כצלבני (Clermont-Ganneau 1896:38–42; תכנית 1: חתך 2–2 [בקצה הדרומי של החתך]). אף ששני הנדבכים העליונים של החומה (מס׳ 7, 8) נבנו מאבנים מסותתות הדומות לאבני הנדבכים שמתחתיהם, נדבכים אלה אינם סדורים, וניכר כי נערכו בהם תיקונים באמצעות אבנים קטנות.

יסודות החומה חותכים את קיר 1037 ואת מילוי 1028 משכבה IV (תכנית 1: חתך 5–5). לצד החומה זוהתה תעלת יסוד ובה שני רבדים (תכנית 1: חתך 5–5): הרובד בחלקה התחתון של התעלה (L1035; רוחב 0.15 מ׳) הוא מילוי עפר כהה, ללא חרסים; הרובד בחלקה העליון של התעלה (L1025; איור 1: חתך 5–5), המתרחב לכדי 1.5 מ׳, הוא מילוי עפר אדמדם מעורב באבנים קטנות ובשברים רבים של כלי חרס. מרבית שברי כלי החרס תוארכו למאות הו׳–הח׳ לסה״נ (לא צוירו), והם קדומים לזמנם של המילויים שנפגעו בעת הקמת החומה וכריית תעלת היסוד. לפיכך, נראה כי מילוי L1025, השונה גם בצבעו ובמרקמו מהמילויים הסמוכים, הובא לאתר ממקום אחר, אולי במטרה לפלס את פני השטח בעת הקמת החומה. את מילוי L1025 חותמים שלושה(?) קטעי רצפות דקים, עשויים טיח לבן, שהונחו זו מעל זו, וביניהם מפרידות שכבות דקות של עפר (L1023; 0.25–0.30 מ׳ עובי כולל). קטעי הרצפות ניגשו לקיר הדרומי של המגדל (W1011; תכנית 1: חתך 8–8), וככל הנראה גם לחומה 1050 (תכנית 1: חתך 5–5). על הרצפה נמצאה קערה (איור 1:17) מן המאה הי״ב לסה״נ.

איור 15. רצפה 1016 (שעליה איש כורע), הניגשת לקיר 1004 של המגדל, מבט למערב; בתחתית הריבוע — רצפה 1034 ותעלת ניקוז 1033, שנחתכו על ידי קיר 1004.

שלב IIIc.— בשלב זה הצטבר מעל מפלס (רצפה?) 1051 מילוי עפר (L1019; כ־0.7 מ׳ עובי; תכנית 1: חתכים 1–1, 3–3). בתוך המילוי נמצאו שברים של שתי קערות מן התקופה הצלבנית (איור 17:6, 9). סמוך לקיר 1004 נחתכו מילוי 1019 ומפלס (רצפה?) 1051 ממילוי חצצי (L1045) של תעלת יסוד רחבה, שהרכבה דומה לזה של הרובד העליון בתעלת היסוד של החומה (L1025), ככל הנראה עדות לתיקון שנערך בפניו המזרחיים של המגדל. בתעלת יסוד 1045 נמצא שבר של קערה מן התקופה הצלבנית (איור 17:5).

מילוי עפר 1019 ותעלת היסוד הרדודה שחתכה אותו (L1045) נחתמו תחת רצפת עפר בצבע אפור בהיר, שתשתיתה עשויה אבנים קטנות (L1016, L1043; 782.9 מ׳ מעל פני הים; תכנית 1: חתך 1–1; איור 15). על הרצפה, הניגשת לקיר המגדל, נתגלו שני מטבעות: האחד זנג׳י, קדם־איובי, והשני — איובי; זמנם המחצית השנייה של המאה הי״ב וראשית המאה הי״ג לסה״נ (להלן). בתשתיתה נתגלו שברי כלי חרס רבים מן המאה הי״ב לסה״נ (איורים 17:3, 4, 7, 8, 10–16; 18:1, 3–9).

מדרום למגדל (ריבוע A2) הצטבר מעל רצפה 1023 (איור 16) מילוי עפר בצבע חום־אפור (L1022; כ־0.6 מ׳ עובי; תכנית 1: חתך 6–6), שנחתם ברצפת עפר אפורה בהירה (L1018;

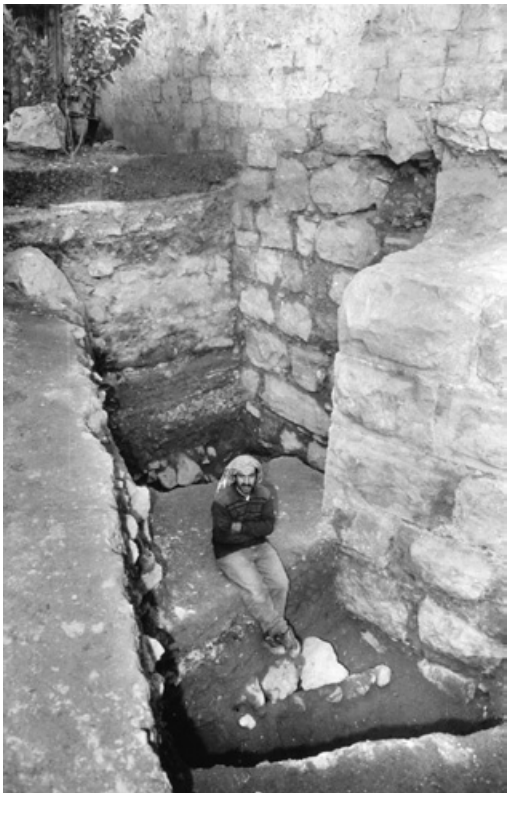

איור 16. רצפה 1023 (שעליה איש יושב), הניגשת אל קיר 1011 של המגדל ואל חומה 1050, מבט לדרום־מערב.

תכנית 1: חתכים 5–5, 8–8). רצפה 1018 ניגשת לקיר 1011 של המגדל ולנדבך הרביעי של חומת העיר. בתשתיתה של רצפה 1018, העשויה שכבה (0.10–0.12 מ׳ עובי) של גיר לבן כתוש מעורב באבנים קטנות ובינוניות, נתגלתה אבן שבורה שנשאה סירוק אלכסוני, שמקובל לייחס לבנייה צלבנית (Clermont-Gannaeau 1899:38–42). בעת פירוק רצפה 1018 נמצאו שברים של שתי קערות (איורים 2:17; 2:18). קטע קטן של מפלס רצפה (L1026; איור 1: חתכים 3–3, 6–6), הדומה לרצפות 1043/1016 ו־1018, נתגלה מתחת למבנה 2 (משלב IIIb, להלן). בעת פירוק הרצפה נתגלה שבר של נר (איור 10:18), המתואר לתקופה האיובית.

כל הרצפות משלב זה (1043/1016, 1018, 1026) כוסו במילוי שחור כהה (L1009, L1042 [מתחת למתקן 1006; להלן]; כ־0.2 מ׳ עובי; תכנית 1: חתכים 1–1, 3–3, 5–5, 6–6, 8–8), ככל הנראה מצבור אשפה, ובו עצמות רבות של בעלי חיים ושברים רבים של כלי חרס (איורים 19–22). חלק משברי כלי החרס שנמצאו על הרצפות ובמצבור האשפה מתוארכים למאה הי״ב לסה״נ בלבד, כמו למשל קערה מעוטרת בסגרפיטו (איור 7:17) וכלי הפיאנס (איורים 8:17; 20), אך רובם מתוארכים לשלהי המאה הי״ב ולמחצית הראשונה של המאה הי״ג לסה״נ. על סמך ממצא זה והמטבעות נראה שיש לייחס שלב זה לפרק הזמן שבין סוף המאה הי״ב לבין אמצע המאה הי״ג לסה״נ.

שלב IIIb.— בשלב זה הוקם מבנה (מס׳ 2; W1012, W1015, W1020; תכנית 1; ר׳ איור 8), שנחשף בין המגדל לבין החומה. קיר 1015 (2 מ׳ אורך, 0.5 מ׳ גובה; תכנית 1: חתך 3–3), אשר נשמר לגובה שני נדבכים, נבנה משני פנים של אבני שדה בינוניות, מהוקצעות חלקית, שביניהן הונחו אבנים קטנות; חומר המליטה לא נשמר. הקיר ניגש אל הפינה הדרומית־המזרחית של המגדל. מקיר 1012 נחשף רק הפן הצפוני (2 מ׳ אורך; תכנית 1: חתך 5–5). פני הקיר טויחו בטיח אפור.[6] קיר 1020, הקושר בין קירות 1012 ו־1015 ונסמך אל חומה 1050 (2.7 מ׳ אורך, 0.25 מ׳ גובה; תכנית 1: חתך 8–8), נבנה משורה אחת של אבנים קטנות, ללא חומר מליטה, אשר נשמרו לגובה 2–3 נדבכים. בעת הקמת מבנה 2 נפגעו מצבור אשפה 1042/1009 משלב IIIc והרצפות שעליהן נח (תכנית 1: חתכים 3–3, 8–8).

לשלב זה יוחסו שלוש רצפות. שתי רצפות דומות, עשויות עפר מהודק, הותקנו על ראשו של מצבור אשפה 1042/1009: האחת, בצבע חום־אדמדם (L1031; תכנית 1: חתך 1–1), ניגשת ממערב לראש הנדבך הרביעי בקיר 1004; השנייה, בצבע חום־אפרפר (L1014; תכנית 1: חתך 5–5), ניגשת מדרום לראש הנדבך הרביעי בקיר 1011, ממזרח — לתחתית הנדבך החמישי בחומה 1050, מצפון — לקיר 1012, וממערב — לראשו של קיר 1020. בעת פירוק רצפה 1014 נמצאו מעט שברי כלי חרס (איור 23). מפלס עפר מהודק נוסף (L1017; תכנית 1: חתך 6–6) נשמר חלקית בין קירות 1020 ו־1015, וניגש לקיר 1020 ממזרח.

כלי החרס משלבים IIId–IIIb (איורים 17–23)[7]
לא נתגלה כל ממצא קטן מתארך בשרידים משלב IIIe. מקורם של שברי כלי החרס משלבים IIId–IIIb הוא בקטעי רצפות ובמילויי העפר שביניהן: רצפה 1023 משלב IIId (איור 1:17); רצפות 1043/1016, 1018 ו־1026, מילויים 1019 ו־1045 ומצבור אשפה 1042/1009 משלב IIIc (איורים 2:17–16; 18–22); ורצפה 1014 משלב IIIb (איור 23). ממצא קרמי זה, הכולל בעיקר קערות מזוגגות, כלי בישול ומעט כלים סגורים, מוצג באיורים להלן על פי מכלולים. אולם, מאחר ששלבים IIIb–IIId קרובים מאוד זה לזה מבחינה כרונולוגית ומיוחסים לפרק הזמן שבין שלהי המאה הי״ב לבין אמצע המאה הי״ג לסה״נ, הדיון הטיפלוגי בכלי החרס משלושת השלבים ייעשה במשותף.

קערות מזוגגות (איורים 17; 19; 20; 1:23, 2).— שלוש מן הקערות המזוגגות (איור 2:17–4) מיוחסות לתקופה האסלאמית הקדומה. כלים מעוטרים בצביעה בירוק ובחום בתוך הזיגוג, בדומה לכלי שבאיור 2:17, אופייניים בעיקר למאה הט׳ לסה״נ, אך ייתכן כי השימוש בהם נמשך גם במאה הי׳ לסה״נ. שתי הקערות האחרות (איור 3:17, 4) עשויות מטין צהבהב בהיר מאוד ומפולם היטב ונושאות זיגוג אטום, ונראה כי מקורן במצרים; כלים מעין אלה יוצרו שם סביב המאה הי׳ לסה״נ כחיקוי לחרסינה סינית (Scanlon 1970:82–85).

קערה בעלת שפת מדף זעירה (איור 5:17) שייכת לקבוצת הקערות המחופות. קערות מחופות ממשיכות בחלקן מסורת של זיגוג רב־גוני מן התקופה האסלאמית הקדומה, וראשית הופעתן ברבע השני של המאה הי״א לסה״נ (Jenkins 1992:56–60). קערות אלו אופייניות לשכבה IIIb

ביקנעם, שזמנה המחצית הראשונה של המאה הי״ב לסה״נ (Avissar 1996a:87–90), ואינן מיוצגות שם בשלב המאוחר של שכבה IIIa, המתוארך מ־1192 לסה״נ עד אמצע המאה הי״ג לסה״נ.

השבר המעוטר בציור מתחת לזיגוג (איור 17:6) שייך לקערה שיובאה ממצרים. כלים אלה מעוטרים בסגנון כלי הבוהק מן התקופה הפאטימית המאוחרת, ונראה שהם שימשו מעין תחליף זול לכלי בוהק (Bahgat and Massoul 1930:65–66, 71). כלים אלה מתוארכים למן הרבע האחרון של המאה הי״א עד סוף המאה הי״ב לסה״נ (Mason 1997a:224–225). שתי קערות יבוא מזוגגות מתוארכות למאה הי״ב לסה״נ בלבד: בסיס של קערה שיובאה מביזנטיון (איור 17:1; Morgan 1942:75–83) וקערה מעוטרת בסגרפיטו, שיובאה ממצרים (איור 17:7; Philon 1980:263–282).

כמו כן נמצאו חמש קערות עשויות פיאנס: שלוש קערות מעוטרות בציור שחור מתחת לזיגוג טורקיז (איורים 17:8; 20:1, 2), שמקורן כנראה בדמשק, ושתי קעריות חד־גוניות (איור 20:3, 4). כלי פיאנס החלו להופיע בתחילת המאה הי״ב לסה״נ בקירוב (Tonghini 1998:38–46), וקבוצת כלי הפיאנס המעוטרים בציור מתחת לזיגוג החלה להופיע בשנת 1125 לסה״נ. הקערית המעוטרת בדגם S על דופנה החיצונית (20:1) שייכת לקבוצה הקדומה ביותר, שזמנה 1125 עד 1175 לסה״נ לערך, ואילו שתי הקערות האחרות (איורים 17:8; 20:2) מתוארכות למחצית השנייה של המאה הי״ב לסה״נ (Mason 1997b:183–184, 190–191).

בכלים המקומיים קערות הנושאות זיגוג מחוספס (איור 17:9). קערות דומות הופיעו לראשונה ביקנעם בשלב המוקדם של שכבה IIIa, המתוארך למחצית השנייה של המאה הי״ב לסה״נ, והן המשיכו לשמש עד אמצע המאה הי״ג לסה״נ (Avissar 1996a:90–93, 176). כן נמצאו קערות מעוטרות בזיגוג חד־גוני (איורים 17:10, 11; 19:1), שנשאו לעתים תוספת של עיטור סגרפיטו (איורים 19:2, 3; 23:1). קערות מעוטרות בדגמים הנדסיים בסגנון סגרפיטו נמצאו במכלול האיובי בהר תבור, המתוארך לשנים 1212–1218 לסה״נ (Battista and Bagatti 1976: Pl. 28:2, 3). רוב הקערות המזוגגות עוטרו בציור במרח מתחת לזיגוג (איורים 17:12–16; 19:4–9; 23:2); ראשית הופעתן הייתה באמצע המאה הי״ב לסה״נ בקירוב, אך עיקר פריחתן בתקופה הממלוכית.

קערות ללא זיגוג (איורים 18:1, 2; 21:1, 2; 23:3).— לצד הקערות המזוגגות נמצאו רק מעט קערות ללא זיגוג. אין אפשרות לתארך שלוש מן הקערות: שתי קערות גדולות (איורים 18:1; 21:2), שטיב הטין שלהן מעיד כי יובאו ממצרים, וקערה שדופנה החיצונית מרוכסת (איור 23:3). חלק מן הקערות ללא זיגוג עשויות ביד (איור 18:2). ביקנעם נמצאו קערות עשויות ביד ללא עיטורים כבר בשלב המוקדם של שכבה IIIa, המתוארך למחצית השנייה של המאה הי״ב לסה״נ (Avissar 1996a:176). כן נמצאו קערות מעוטרות בצביעה בדגמים הנדסיים (איור 21:1). כלים אלה החלו להופיע בחמה כבר בסוף המאה הי״ב לסה״נ (Poulsen 1957:270–274, Group DXX).

כלי בישול (איורים 18:3, 4; 21:3–6).— נמצאו סירי בישול מעוגלים וסגורים, שלהם שפה קטנה המופנית חוצה, ודופנם דקה ומעוטרת על פי רוב בכתמי זיגוג על הכתף (איורים 18:3; 21:3, 4). כן נמצאו מחבתות שלהן ידיות זיז משולשות (איור 21:6). שני סוגי הכלים אופייניים למחצית השנייה של המאה הי״ב ולמחצית הראשונה של המאה הי״ג לסה״נ. במכלול נמצאו גם סירי בישול סגורים העשויים בעבודת יד (איורים 18:4; 21:5). כלי בישול אלה החלו להופיע ביקנעם כבר בשלב המאוחר של שכבה IIIa, אם כי רק שני כלים נספרו (Avissar 1996a:167–176). נראה אפוא שכלים אלה היו בשימוש כבר בסוף המאה הי״ב לסה״נ, אך עיקר הופעתם בתקופה הממלוכית.

קנקנים (איורים 18:5; 21:7).— נמצאו רק שני טיפוסי קנקנים. הטיפוס שצווארו קצר ושפתו פשוטה (איור 18:5) אינו נפוץ, ורק שלושה פריטים כמותו נמצאו ביקנעם בשלב המאוחר של שכבה IIIa, המתוארך מ־1192 עד אמצע המאה הי״ג לסה״נ. לשני צוואר ההולך וצר כלפי מעלה ושפה מעובה כלפי פנים (איור 21:7). זהו הטיפוס המאוחר ביותר של הקנקנים המעוטרים בצבע לבן. הם הופיעו לראשונה במאה הה׳ לסה״נ והמשיכו להתקיים עד אמצע המאה הי״ג לסה״נ לערך.

פכים (איורים 18:6, 7; 21:8–13).— לפכים הפשוטים (איור 18:6, 7) יש הקבלות מן המאות הי״ב–הי״ג לסה״נ בירושלים. לפך הנושא מרוק אדום (איור 21:8) יש הקבלות במכלולים צלבניים

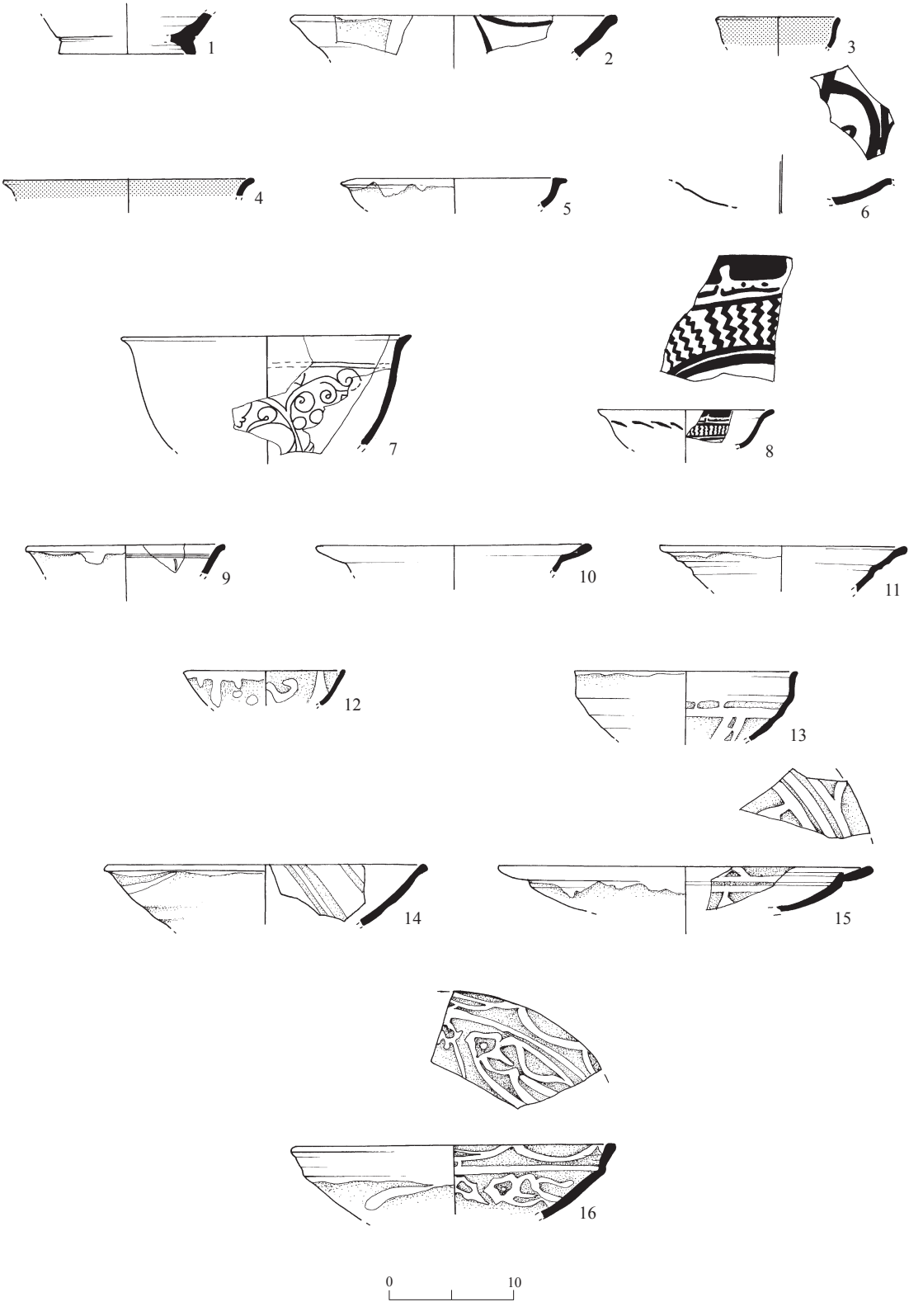

איור 17. קערות מזוגגות משלבים IIId ו־IIIc.

◂ איור 17

מס׳	סל	לוקוס	תיאור	הקבלות
1	10081/1	1023	טין חום־כתום, גריסים לבנים קטנים ומעט חצצים לבנים וכהים, חיפוי לבן בפנים, מרח לבן דק בחוץ, זיגוג לבן והתזה בירוק בפנים	Avissar 1996a:105–106, GLB Type 64, Fig. XIII.27
2	10058/2	1018	טין חום־צהבהב בהיר מאוד, זיגוג שקוף בפנים ובחוץ, עיטור מצויר בזיגוג חום כהה וכתמים בזיגוג בירוק־צהבהב בפנים, כתמים של זיגוג ירוק על השפה ובחוץ	Avissar 1996a:75–78, GLB Type 3, Fig. XIII.3, Photos XIII.2, XIII.4
3	10053/2	1016	טין צהבהב רך, זיגוג ירוק אטום בפנים ובחוץ	Avissar 1996a:85, GLB Type 12, Fig. XIII.12
4	10048/9	1016	טין צהבהב רך, זיגוג לבן־אפור אטום בפנים ובחוץ, התזה בירוק	ר׳ מס׳ 3
5	10150/1	1045	טין חום־אדמדם, גריסים לבנים, חיפוי חום בהיר מאוד בפנים, חיפוי ורוד בחוץ, זיגוג ירוק בפנים ומעבר לשפה בחוץ, עיטור סגרפיטו	Avissar 1996a:89–90, GLB Type 30, Fig. XIII.21
6	10062/1	1019	טין חום בהיר, גריסים לבנים זעירים רבים, חיפוי לבן בפנים וחלקית גם בחוץ, בפנים ציור בחום מתחת לזיגוג שקוף וחסר צבע	Bahgat and Massoul 1930:71, Pl. XXXI Philon 1980:259–261, Nos. 581–583
7	10144/4	1043	טין צהבהב בהיר ורך, זיגוג צהוב בפנים ובחוץ, עיטור סגרפיטו בפנים	Philon 1980:263–282, No. 584, Pl. XXIX, A
8	10144/3	1043	פיאנס לבן, עיטור מצויר בשחור מתחת לזיגוג טורקיז	Poulsen 1957:157–182, No. 576 Bagatti 1984: Pl. 77:8 Tushingham 1985: Fig. 40:8 Mason 1997b:184–186, 190–191, Group 5 (dash-back)
9	10062/2	1019	טין חום־אדמדם, מרח לבן וזיגוג צהוב בהיר בפנים ומעבר לשפה, עיטור סגרפיטו	Avissar 1996a:90–93, GLB Type 36, Fig. XIII.24, Photo XIII.23
10	10048/7	1016	טין חום־אדמדם כהה, גריסים לבנים, חיפוי לבנבן וזיגוג צהוב בפנים	Avissar 1996a:93, GLB Type 39, Fig. XIII.27:5
11	10048/1	1016	טין חום־אדמדם, גריסים לבנים, חיפוי לבנבן וזיגוג צהוב־ירקרק בפנים ומעבר לשפה	Avissar 1996a:93, GLB Type 39, Fig. XIII.27:3
12	10144/2	1043	טין חום־אדמדם כהה, בפנים עיטור מצויר במרח מתחת לזיגוג ירוק בהיר, מזוגג בפנים ומעבר לשפה	Avissar 1996a:96, GLB Type 45, Fig. XIII.33
13	10048/2	1016	טין חום־אדמדם, הרבה גריסים לבנים קטנים, עיטור מצויר במרח תחת זיגוג צהוב־ירקרק בפנים, מזוגג בפנים ומעבר לשפה	Avissar 1996a:96, GLB Type 44, Fig. XIII.32
14	10048/10	1016	טין חום, ליבה אפורה, גריסים לבנים בינוניים וגדולים, עיטור מצויר במרח מתחת לזיגוג ירוק בהיר בפנים, מזוגג בפנים ומעבר לשפה, צריפה טובה	ר׳ מס׳ 12
15	10048/3	1016	טין חום־אדמדם, שנצרף לחום־אפור כהה על פני הכלי מבחוץ, הרבה גריסים לבנים קטנים ובינוניים, מעט חצצי גיר, צריפה טובה, עיטור מצויר במרח מתחת לזיגוג צהוב בפנים, מזוגג בפנים וחלקית גם בחוץ	ר׳ מס׳ 13
16	10048/4	1016	טין חום־אדמדם כהה, גריסים לבנים, עיטור מצויר במרח מתחת זיגוג צהוב, מזוגג בפנים וחלקית גם בחוץ	Tushingham 1985: Fig. 35:27

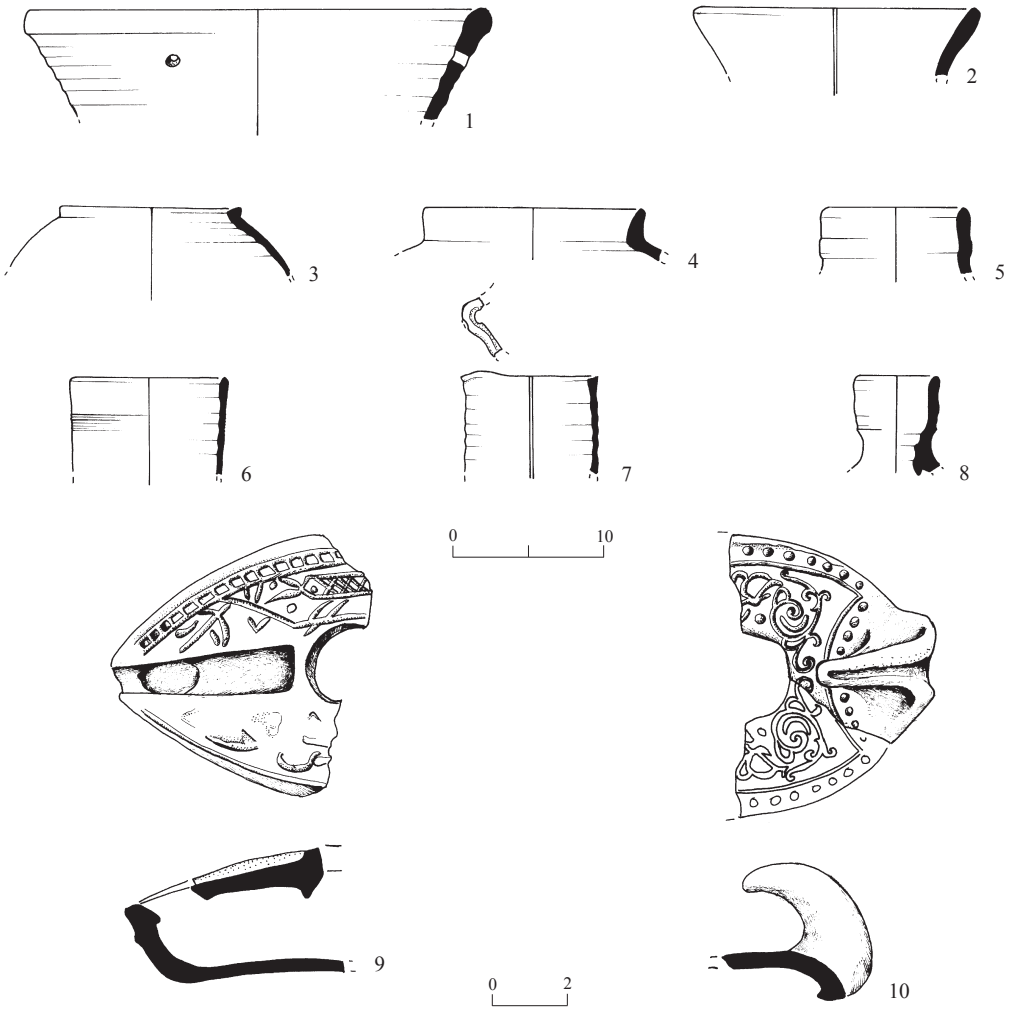

איור 18. כלי חרס משלב IIIc.

בקיסריה ובתל ערקה. פכים מזוגגים מייצור מקומי המעוטרים בציור במרח מתחת לזיגוג (איור 21:9) נדירים למדי. אלה הם ככל הנראה חיקויים של כלי יבוא מקפריסין שעוטרו באותה שיטה. פכים מטין ירקרק בהיר ועדין, כמו הפכים שבאיור 21:10–12, אופייניים לימי הביניים המאוחרים. פכים אלה נחלקים לשתי קבוצות: בראשונה פכים חלקים או מעוטרים בדגם שקוע, על פי רוב יש להם בסיס טבעת צר, שכמותם נתגלו באתר; ובשנייה, פכים עשויים בדפוס ומעוטרים בתבליט, שכמעט שאינם מיוצגים בארץ (Poulsen 1957:244–248, Group DXVIIIb). את הפך שבאיור 21:13 אפשר לייחס לתקופה האיובית.

צפחת (איור 18:8).— נראה כי הצפחת, העשויה מטין חום ובו מיקה, מיובאת.

נרות (איורים 18:9, 10; 22).— נמצאו שני סוגי נרות: נרות עשויים על אבניים (איור 22:1, 2) ונרות עשויים בדפוס (איורים 18:9, 10; 22:3–6). נרות עשויים על אבניים הופיעו כבר בתקופה האסלאמית הקדומה (Avissar 1996b:196–197, Nos. 39, 40). בהמשך השתנתה מעט צורתם: המכל הלך וקטן והבסיס נעשה צר, ולעתים נראה כעין בסיס גדום. נרות אלה נפוצו בעיקר בתקופה הצלבנית: רוב הנרות שנמצאו באתרים צלבניים שייכים לטיפוס זה, ולרובם אין זיגוג.

◂ איור 18

מס׳	הכלי	סל	לוקוס	תיאור	הקבלות
1	קערה	10048/8	1016	טין חום־אדמדם, גריסים לבנים וכהים ומיקה, שרידי חיפוי אדום בפנים ובחוץ	
2	קערה	10058/1	1018	טין חום בהיר מאוד, ליבה אפורה, טביעות קש, מעט גריסים לבנים, חיפוי כתום בפנים ומעבר לשפה, פנים הכלי מוחלק, עבודת יד	
3	סיר בישול	10048/9	1016	טין חום־אפור שנצרף לחום־אדמדם על פני הכלי, כתמי זיגוג חום על כתף הכלי	Avissar 1996a:135, CP Type 7, Fig. XIII.94
4	סיר בישול	10056/1	1016	טין חום בהיר, גריסי קלציט, פנים הכלי מוחלק, עבודת יד	Wightman 1989: Fig. 54:2, 3 Bagatti 1993: Fig. 29:1 Avissar 1996a:138, 139, CP Type 11, Fig. XIII.98
5	קנקן	10048/6	1016	טין חום, מעט גריסים לבנים, צריפה טובה	Avissar 1996a:151, SJ Type 11, Fig. XIII.118
6	פך	10048/5	1016	טין חום־כתום, שנצרף לחום בהיר מאוד על פני הכלי, גריסים לבנים, צריפה טובה	Tushingham 1985: Fig. 40:35, 36
7	פך	10061/1	1016	טין חום־אדמדם כהה, מעט גריסים לבנים, עיטור סרוק	
8	צפחת	10144/1	1043	טין חום־אדמדם כהה, ליבה אפורה, גריסים לבנים זעירים ומיקה, מעט חצצים	
9	נר	10053/1	1016	טין חום־כתום, הרבה גריסים לבנים זעירים	
10	נר	10086	1026	טין חום־אדמדם בהיר הרבה גריסים לבנים זעירים, מעט גריסים אפורים	Tushingham 1985:147, 151, Figs. 37:6; 38:17; 39:24

נרות מזוגגים הדומים לפריטים 1 ו־2 באיור 22 עוטרו לעתים במרח מתחת לזיגוג. לאחר פרק זמן של למעלה ממאה שנה החלו להופיע שוב נרות עשויים בדפוס, בדומה לנרות מן התקופה האסלאמית הקדומה, אך צורתם השתנתה מעט. הנרות המאוחרים גדולים יותר, בסיסם לרוב מעוגל ועין הנר קטן. לנרות אלה ידית לשון גדולה וכפופה קדימה, המחוברת לזיווי בגוף הנר, ודגמי העיטור הנדסיים, צמחיים מסוגננים או פסאודו־אפיגרפיים. דגמים מעולם החי — כמו הדג שבאיור 22:5 — נדירים. נרות אלה מתוארכים לתקופה האיובית, שכן בתקופה הממלוכית הדגמים נעשו פשוטים וקוויים יותר, והידית כופפה עד כתף הנר (Tushingham 1985:147, 151; Avissar 1996b:194–195, Nos. 28, 29). יתירה מכך, בעוד שנרות מן התקופה האיובית עשויים להימצא לצד נרות מן התקופה הצלבנית, תופעה דומה אינה מוכרת לגבי נרות מן התקופה הממלוכית.

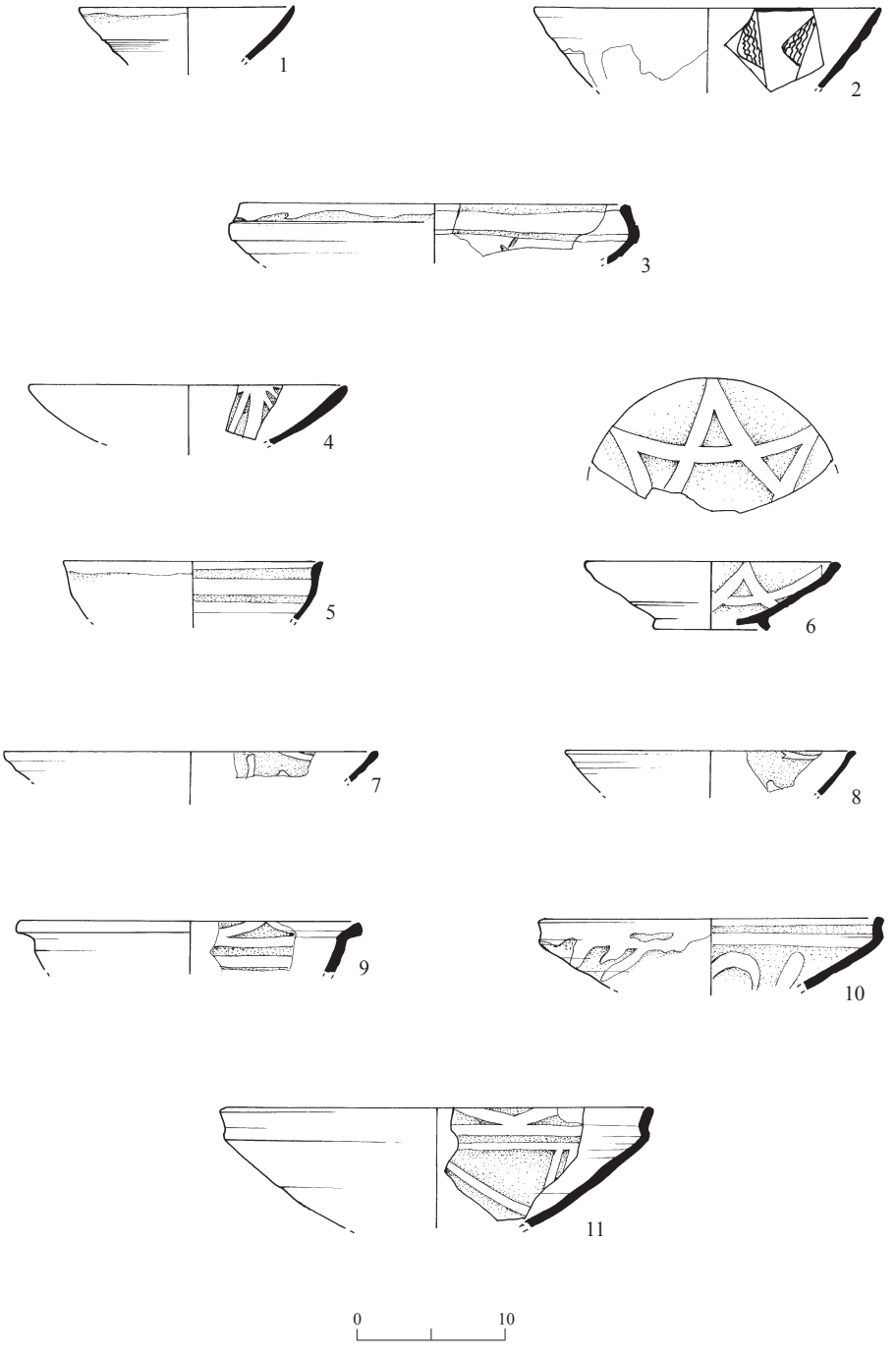

איור 19. קערות מזוגגות משלב IIIc: מצבור אשפה 1042/1009.

◂ איור 19

מס׳	סל	תיאור	הקבלות
1	10016/1	טין חום־אדמדם, חיפוי לבנבן וזיגוג ירוק בהיר בפנים ומעבר לשפה	
2	10016/6	טין חום־אדמדם, גריסים לבנים, מרח לבן וזיגוג צהוב בפנים וחלקית גם בחוץ, בפנים עיטור סגרפיטו, צריפה טובה	Tushingham 1985: Fig. 40:9
3	10045/8	טין חום־אדמדם כהה, מרח לבן בפנים, זיגוג ירוק בפנים ומעבר לשפה, עיטור סגרפיטו	Avissar 1996a:96, GLB Type 45, Fig. XIII.33
4	10142/2	טין חום־אדמדם כהה, מעט גריסים לבנים, מעט חצצי גיר, עיטור מצויר במרח מתחת לזיגוג ירוק בהיר	ר׳ מס׳ 3
5	10142/3	טין חום־אדמדם, מעט גריסים לבנים, עיטור מצויר במרח מתחת לזיגוג צהוב, מזוגג בפנים ומעבר לשפה	Avissar 1996a:96, GLB Type 44, Fig. XIII.32
6	10142/4	טין אפור כהה, גריסים לבנים קטנים, עיטור מצויר במרח מתחת לזיגוג צהוב	ר׳ מס׳ 5
7	10045/7	טין חום־אפור כהה, בפנים עיטור מצויר במרח מתחת לזיגוג צהוב, מזוגג בפנים וחלקית בחוץ, צריפה טובה	ר׳ מס׳ 5
8	10045/2	טין חום־אדמדם כהה, שנצרף לאפור על פני הכלי, בפנים עיטור מצויר במרח מתחת לזיגוג צהוב, צריפה טובה	ר׳ מס׳ 5
9	10045/5	טין חום־אדמדם, גריסים לבנים קטנים ובינוניים, בפנים עיטור מצויר במרח מתחת לזיגוג ירוק	ר׳ מס׳ 5
10	10044/7	טין חום־אדמדם כהה, מעט גריסים לבנים, בפנים עיטור מצויר במרח מתחת לזיגוג ירוק, מזוגג בפנים וחלקית גם בחוץ, צריפה טובה	ר׳ מס׳ 4
11	10016/2	טין חום־אדמדם כהה, גריסים לבנים ומעט מיקה, בפנים עיטור מצויר במרח מתחת לזיגוג צהוב	ר׳ מס׳ 5

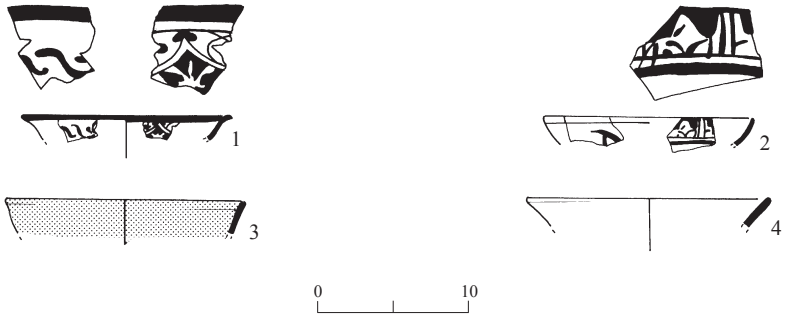

איור 20. קערות פיאנס משלב IIIc: מצבור אשפה 1042/1009.

מס׳	סל	תיאור	הקבלות
1	10142/5	פיאנס לבנבן, עיטור מצויר בשחור מתחת לזיגוג טורקיז	Tushingham 1985: Fig. 40:11 Mason 1997b:184–185, 190–191, Group 3 (S-back)
2	10044/8	פיאנס לבנבן, עיטור צבוע בשחור מתחת לזיגוג טורקיז	Mason 1997b:184–186, 190–191, Group 4 (arch-back) Tushingham 1985: Fig. 40:8 Tonghini 1998:46–54, Frit ware 2, Fig. 65:a
3	10044/5	פיאנס לבנבן, זיגוג ירוק אטום בפנים ובחוץ	Tonghini 1998:38–46, Frit ware 1, Ware B, Fig. 43:j, k
4	10062/1	פיאנס לבנבן, שרידי זיגוג שקוף חסר צבע	Tonghini 1998:38–46, Frit ware 1, Ware A

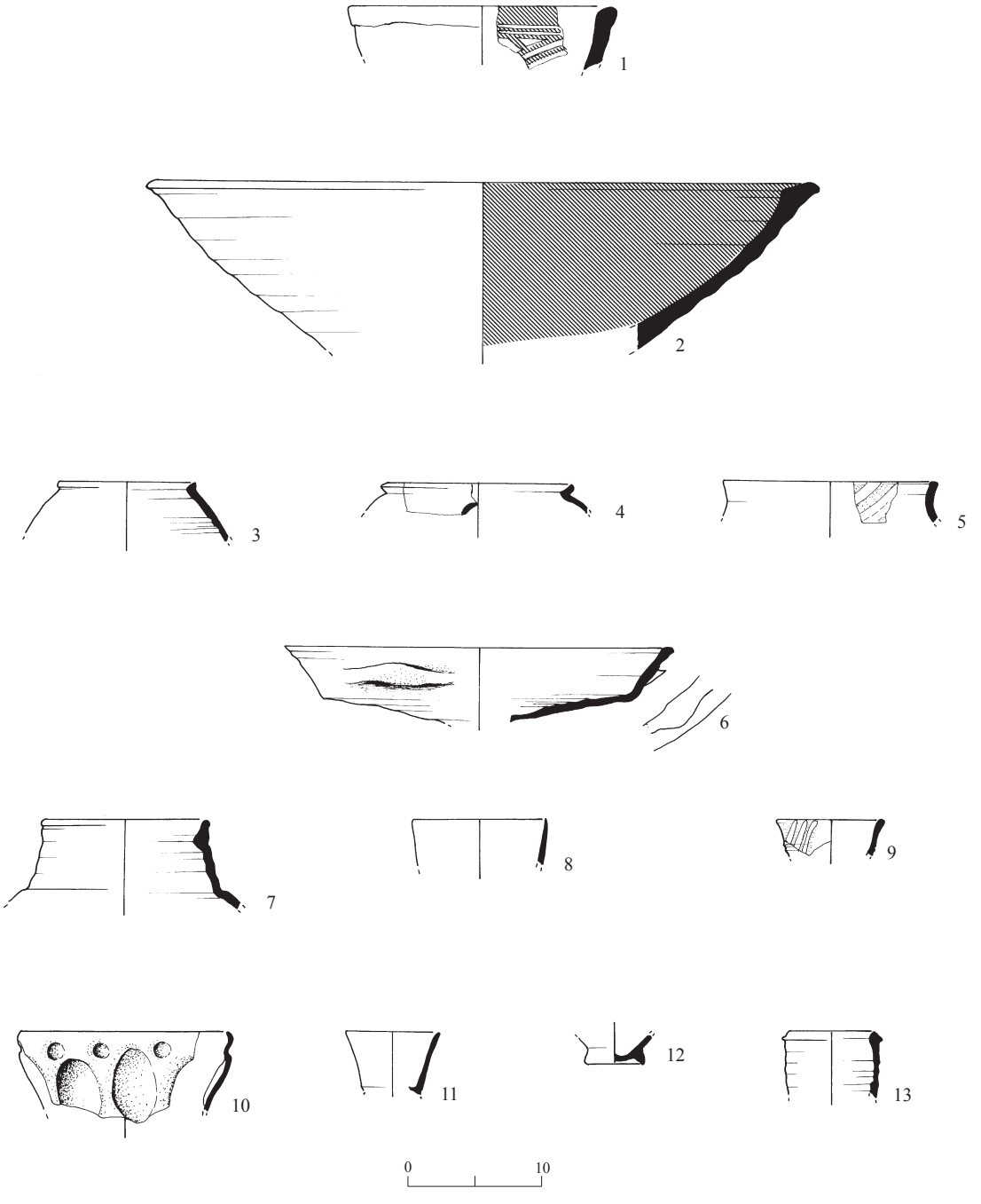

איור 21. כלי חרס משלב IIIc: מצבור אשפה 1042/1009.

איור 21

מס׳	הכלי	סל	תיאור	הקבלות
1	קערה	10045/4	טין חום בהיר, ממורק, בפנים עיטור הנדסי מצויר באדום, עבודת יד	Avissar 1996a:128–132, PLB Type 34, Fig. XIII.87
2	קערה	10044/4	טין חום־אדמדם כהה, ליבה אפורה, מיקה, שרידי חיפוי אדום בפנים	
3	סיר בישול	10095/1	טין חום־אדמדם	Avissar 1996a:135, CP Type 7, Fig. XIII.94
4	סיר בישול	10044/6	טין חום־אדמדם, כתם של זיגוג סגול על הכתף	ר׳ מס׳ 3
5	סיר בישול	10016/7	טין חום בהיר, ליבה אפורה, גריסי קלציט, שרידי צבע כהה בפנים, פנים הכלי מוחלק	Wightman 1989: Fig. 54:2, 3 Bagatti 1993: Fig. 29:1 Avissar 1996a:138–139, CP Type 11, Fig. XIII.98
6	מחבת	10016/3	טין חום כהה, זיגוג חום בפנים	Avissar 1996a:142, CP Type 15, Fig. XIII.102
7	קנקן	10044/2	טין חום־אדמדם, ליבה אפורה, גריסים לבנים וכהים קטנים, מעט חצצי גיר, צריפה מצוינת	Pringle 1985: Fig. 44:16–18 Boas 1992: Fig. 71:6 Avissar 1996a:151, SJ Type 10, Fig. XIII.117
8	פך	10044/9	טין חום בהיר, חיפוי אדום בפנים ובחוץ, מרוק מצוין מבחוץ	Thalmann 1978: Fig. 37:8 Boas 1992: Figs. 71:9; 74:8; 78:4
9	פך	10044/1	טין חום־אדמדם, עיטור צבוע במרח מתחת זיגוג צהוב מבחוץ	Brosh 1986: Fig. 3:16 Boas 1992: Fig. 78:13 Avissar 1996a:169, Jug Type 29, Fig. XIII.155
10	פך	10044/4	טין אפרפר־ירקרק, גריסים אפורים ולבנים זעירים, מעט מיקה	Poulsen 1957:264–268, Figs. 986–989, esp. 988
11	פך	10044/7	טין אפרפר־ירקרק בהיר, שרידי מסננת	ר׳ מס׳ 10
12	פך	10044/6	טין אפרפר־ירקרק בהיר	ר׳ מס׳ 10
				Tushingham 1985: Fig. 40:28
13	פך	10142/1	טין חום בהיר מאוד	Wightman 1989: Pl. 59:3, 4

איור 22

מס׳	סל	תיאור	הקבלות
1	10028/1	טין חום כהה, שרידי עיטור מצויר במרח מתחת לזיגוג צהוב־ירקרק	Thalmann 1978:28, Fig. 37:4 Tushingham 1985: Figs. 34:40; 35:41, 42 Avissar 1996b:196–197, Nos. 41–44
2	10016/4	טין חום־אדמדם, שנצרף לחום כהה על פני הכלי, עיטור צבוע במרח מתחת לזיגוג צהוב	ר׳ מס׳ 1
3	10016/5	טין חום בהיר מאוד, גריסים לבנים	Tushingham 1985:147, 151
4	10032/1	טין אפור כהה, הרבה גריסים לבנים קטנים ובינוניים	ר׳ מס׳ 3
5	10053/1	טין חום בהיר	ר׳ מס׳ 3
6	10045/1	טין חום בהיר מאוד, גריסים לבנים	ר׳ מס׳ 3

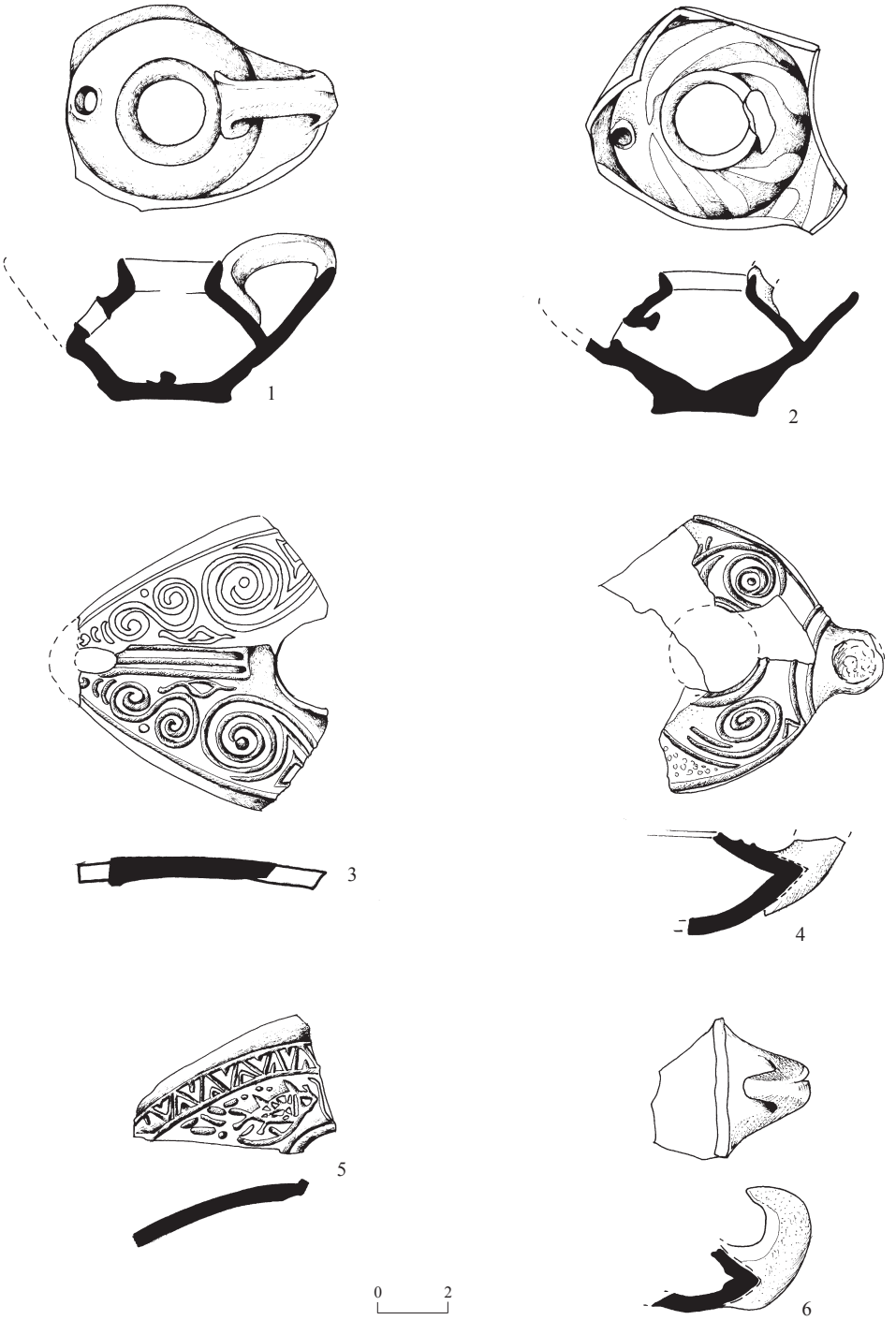

איור 22. נרות משלב IIIc: מצבור אשפה 1042/1009.

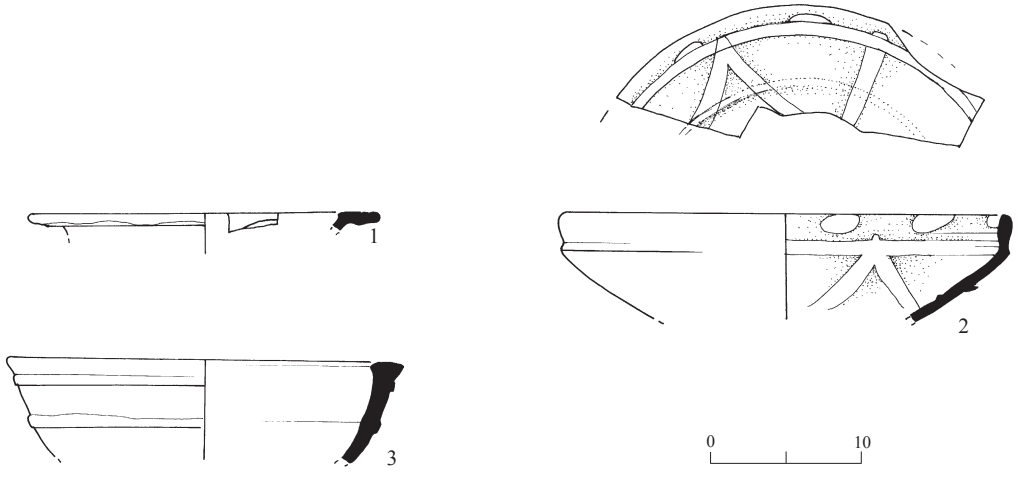

איור 23. קערות מזוגגות משלב IIIb: רצפה 1014.

מס׳	הכלי	סל	תיאור	הקבלות
1	קערה מזוגגת	10046/2	טין חום־אדמדם,חיפוי לבנבן וזיגוג ירוק בפנים ומעבר לשפה, עיטור סגרפיטו בפנים	Avissar 1996a:93, GLB Type 40, Fig. XIII.28
2	קערה מזוגגת	10055/1	טין חום־אדמדם כהה, גריסים לבנים, עיטור מצויר במרח מתחת לזיגוג צהוב, מזוגג בפנים וחלקית גם בחוץ	Tushingham 1985: Fig. 35:31
3	קערה	10046/1	טין חום, ליבה אפורה, הרבה גריסים לבנים מכל הגדלים, שרידי מרוק בפנים ובחוץ	

המטבעות משלב IIIc[8]
אריאל ברמן

שני מטבעות נחושת נמצאו על רצפה 1016: אחד מימי השושלת הזנגי׳ת והאחר מימי השושלת האיובית.

1. סל 10059, לוקוס 1016, ר״ע 92569.
אל־עאדל נור אל־דין מחמוד, דמשק, 1146–1173 לסה״נ (541–569 להג׳רה).
פנים: الملك العادل למעלה ולמטה: עיטורים צמחיים
גב: محمود ابن زنكى למעלה ולמטה: עיטורים צמחיים
פלס, 2.73 גרם, 25 מ״מ.
השווה: *BMCO* III:212, No. 601.

2. סל 10052, לוקוס 1016, ר״ע 92568.
אל־עאדל סיף אל־דין אבו בכר מחמד הא׳, דמשק, 1199–1218 לסה״נ (596–615 להג׳רה).
פנים: בשוליים: [־ ־ ־] دمشق [־ ־ ־]
במרכז: [سيف
الملك العادل]
الدين

Æ, פלס, 5.17 גרם, 24 מ״מ.
השווה: Balog 1980:135, Nos. 317–319.

שלב IIIa
לשלב הבנייה המאוחר ביותר בשכבה III יוחס מתקן (L1006; תכנית 1: חתך 1–1) שהוקם לצד הקיר המזרחי (W1004) של המגדל, על חלק מרצפה 1031 משלב IIIc. המתקן, אשר נחשף בחלקו ונמשך צפונה אל מחוץ לשטח החפירה, נראה כקיר נמוך ורחב (2.8 מ׳ אורך, כ־1.5 מ׳ רוחב, כ־0.5 מ׳ גובה). המתקן נבנה ברישול מאבנים במגוון גדלים, שמהן הותקנו נדבכים שראשיהם פולסו ולוכדו במלט אפור. במתקן שולבו אבנים רבות בשימוש משני, ובהן שבר של עמוד עגול שהוסב לשוקת (0.83 מ׳ גובה, 0.6 מ׳ קוטר; איורים 8, 10, 24), לוחות אבן רחבים, הנראים כאבני ריצוף, וכן אבני גזית מסותתות הנושאות סירוק אלכסוני (צלבני?) על פניהן. אפשר שמתקן 1006 היה ספסל רחב שנבנה לאורך קיר המגדל.

המכלול הקרמי שנאסף בעת פירוק ספסל 1006 דל למדי. חלק מן הכלים שייכים לטיפוסים שנמצאו בשלבים מוקדמים יותר בשכבה III, אולם

איור 24. שבר עמוד שהוסב לשוקת ושולב בשימוש משני במתקן 1006.

נמצאו גם טיפוסי כלים שראשית הופעתם לקראת סוף המאה הי״ב או בראשית המאה הי״ג לסה״נ, ואשר אופייניים לתקופה הממלוכית; בהם למשל הקערה המזוגגת שבאיור 25:1, הקנקן שבאיור 25:10 והפך שבאיור 25:11. לפיכך, תוארך המתקן למחצית הראשונה של המאה הי״ג לסה״נ, ככל הנראה לקראת אמצע המאה.

כלי החרס משלב IIIa (איור 25)

קערות (איור 25:1–4).— הקערה המזוגגת עשויה מחומר בהיר מאוד (איור 25:1), והיא מטיפוס המוכר מן המכלול הממלוכי ביקנעם. לקערה ללא זיגוג (איור 25:2) יש הקבלה במכלול האיובי שנתגלה בחפירות הגן הארמני. לקערה הגדולה, שלה רכס בהון מתחת לשפה (איור 25:4), יש הקבלה בירושלים, והיא מתוארכת שם לתקופה הממלוכית.

כלי בישול (איור 25:5–9).— הקדרה (איור 25:5), שלה ידיות אוזן, יוצאת דופן בצורתה הדומה לסיר בישול. שאר כלי הבישול (איור 25:6–9) שייכים

איור 25 ◂

מס׳	הכלי	סל	תיאור	הקבלות
1	קערה מזוגגת	10141/4	טין חום בהיר מאוד, חיפוי לבן וזיגוג צהוב בפנים וחלקית גם בחוץ	Avissar 1996a:101, GLB Type 51, Fig. XIII.39
2	קערה	10012/3	טין חום, מעט גריסים לבנים	Tushingham 1985: Fig. 35:3
3	קערה	10012/6	טין חום־כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים, ממורק בפנים ועל השפה, עיטור צבוע באדום, עבודת יד	Avissar 1996a:128–132, PLB Type 34, Fig. XIII.87
4	קערה	10012/1	טין חום־כתום, שנצרף חלקית לחום בהיר מאוד על פני הכלי, גריסים לבנים וכהים, עיטור פלסטי בהון בחוץ, עבודת יד	Tushingham 1985: Fig. 45:11
5	קדרה	10141/1	טין חום בהיר, מעט גריסים לבנים וכהים, טביעות קש, שרידי חיפוי חום בהיר מאוד ועיטור צבוע באדום בחוץ, עבודת יד	
6	סיר בישול	10141/2	טין חום כהה, התזות של זיגוג חום בחוץ	Avissar 1996a:136, CP Type 8, Fig. XIII.95
7	סיר בישול	10012/2	טין חום־אדמדם, גריסים לבנים	Avissar 1996a:135, CP Type 7, Fig. XIII.94
8	סיר בישול	10012/4	טין חום בהיר מאוד, ליבה אפורה, גריסי קלציט, חיפוי אדום בפנים ובחוץ, ממורק, עבודת יד	Avissar 1996a:139–140, CP Type 11, Fig. XIII.98:6
9	קערת בישול	10033/1	טין חום־אדמדם, זיגוג חום בפנים	Avissar 1996a:142, CP Type 15, Fig. XIII.102
10	קנקן	10012/5	טין חום־כתום, שנצרף לחום בהיר על פני הכלי, הרבה גריסים לבנים וכהים קטנים, צריפה טובה	Tushingham 1985: Fig. 42:12 Bagatti 1993:123–129, Fig. 25:1, 4–8, Photo 51:1 Avissar 1996a:153, Type 13, Fig. XIII.120:1, 2
11	פך	10141/3	טין חום־צהבהב בהיר, ממורק מבחוץ, עיטור הנדסי צבוע באדום מעל פני הכלי הממורקים	Poulsen 1957:270–274, Figs. 1000–1046 Avissar 1996a:168–170, Jug Type 28, Fig. XIII.154

לטיפוסים שכמותם נמצאו גם בשלבים הקדומים יותר בשכבה III.

קנקן (איור 25:10).— לקנקן צוואר מתרחב כלפי מעלה ושפה מקופלת. טיפוס זה החל להופיע ביקנעם בשלב המאוחר של שכבה IIIa, שזמנה שלהי המאה הי״ב והמחצית הראשונה של המאה הי״ג לסה״נ. בגן הארמני בירושלים הוא מופיע במכלול ממלוכי, המתוארך לרבע האחרון של המאה הי״ד לסה״נ (Tushingham 1985:147–151).

פך (איור 25:11).— פכים עשויים עבודת יד ומעוטרים בדגמים הנדסיים מורכבים החלו להופיע בחמה כבר בסוף המאה הי״ב לסה״נ (Poulsen 1957:270–274), אך עיקר תפוצתם בתקופה הממלוכית.

שכבה II: התקופה הממלוכית

לשכבה זו שייכים מפולת אבנים (L1007, L1010) ומילויי עפר (L1003, L1005, L1008), ובהם אבני בנייה, שברי כלי חרס ועצמות בעלי חיים. אלה הצטברו מעל מבני שכבה III, שיצאו בשלב זה מכלל שימוש; נראה שהם המקור למפולות אבני הבנייה.

מילוי 1003 הורבד מעל קיר 1012 במבנה מס׳ 2 (תכנית 1: חתך 5–5); מילוי 1005 חתם את ראש המגדל (מס׳ 1; תכנית 1: חתך 2–2); מפולת 1007, ובה אבנים שמראן כאבני המגדל לצד אבנים קטנות

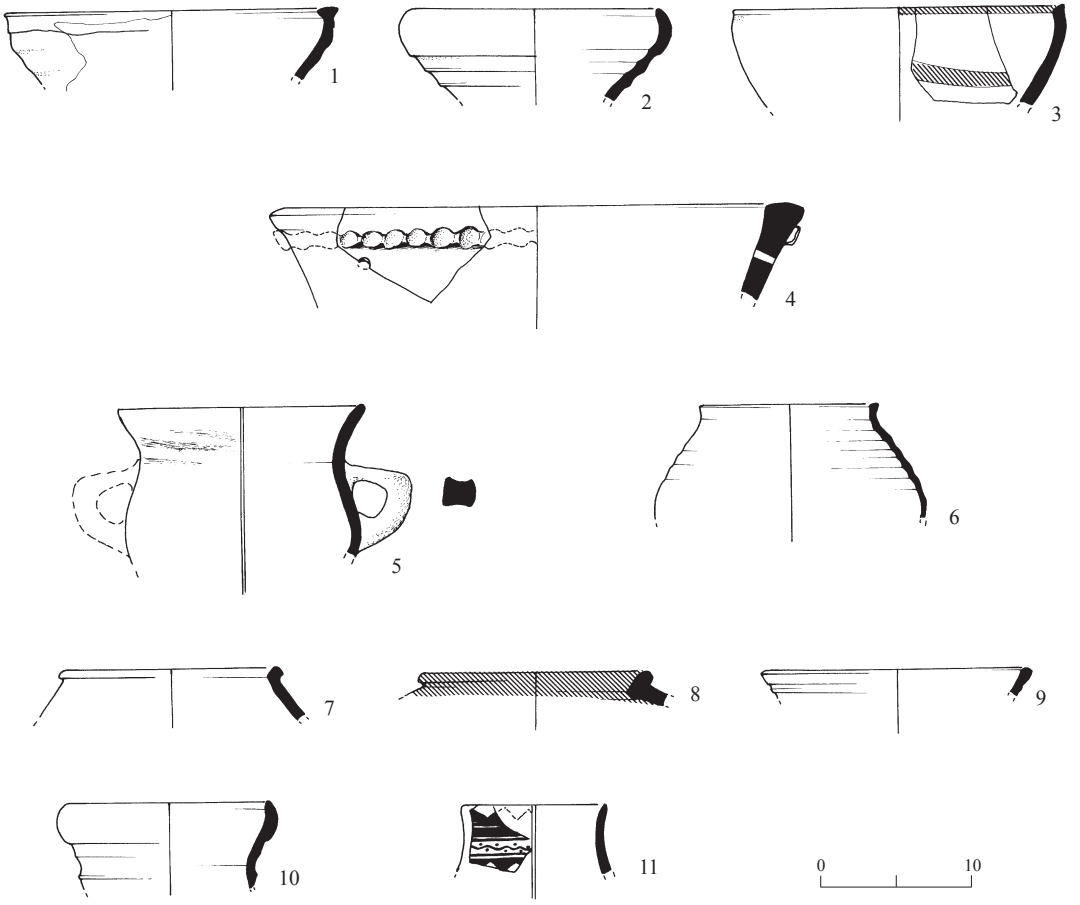

איור 25. כלי חרס משלב IIIa: פירוק ספסל 1006.

איור 26 ◂

מס׳	סל	לוקוס	תיאור	הקבלות
1	10008/2	1005	טין צהבהב בהיר, זיגוג ירוק בפנים ומעבר לשפה	
2	10008/4	1005	טין חום־אדמדם, הרבה גריסים לבנים זעירים וקטנים, שרידי עיטור מצויר במרח מתחת לזיגוג ירוק, מזוגג בפנים ובחוץ	
3	10011/2	1005	טין אפור כהה, צריפה מצוינת, עיטור מצויר במרח מתחת לזיגוג צהוב, מזוגג בפנים ובחוץ	צורה דומה: Avissar 1996a:101, GLB Type 52, Fig. XIII. 40
4	10006/4	1003	טין חום־אדמדם, הרבה גריסים לבנים קטנים ובינוניים, עיטור מצויר במרח מתחת לזיגוג צהבהב בהיר, מזוגג בפנים ומעבר לשפה	
5	10014/3	1005	טין חום־כתום, חיפוי לבן וזיגוג צהוב בפנים ובחוץ, בחוץ עיטור בתבליט	Bagatti 1984:194–196, Fig. 68, Pl. 78 Tushingham 1985: Figs. 39:12; 41:31, 36, 41; 44:13, 15 Wightman 1989: Pl. 43:11, 12 Avissar 1996a:102, GLB Type 55, Fig. XIII.43, Photo XIII.26
6	10014/2	1005	טין חום בהיר, זיגוג חום־ירקרק מבחוץ, זיגוג חום בפנים, עיטור בתבליט מבחוץ	ר׳ מס׳ 5
7	10010/3	1005	טין חום־אדמדם, הרבה גריסים לבנים קטנים, חיפוי לבן וזיגוג צהוב עם התזות של ירוק וחום בפנים, עיטור סגרפיטו	Salamé-Sarkis 1980:166–169, Group A.I.3, Pls. XLVII–XLIX
8	10008/3	1005	טין חום בהיר מאוד ורך, זיגוג ירוק עם התזות בצהוב ועיטור סגרפיטו בפנים, כתמי זיגוג ירוק בחוץ	ר׳ מס׳ 7
9	10021/2	1007	טין חום כהה, גריסים לבנים וכהים קטנים, חיפוי לבן, זיגוג ירוק ועיטור סגרפיטו בפנים, צריפה טובה	ר׳ מס׳ 7
10	10006/1	1003	פיאנס לבנבן, עיטור מצויר בשחור עם הדגשות בירוק וכחול מתחת לזיגוג שקוף חסר צבע, עיגול חרוט על הבסיס	Poulsen 1957:216–222, Group BXIe, Figs. 745–748
11	10010/4	1005	טין חום־כתום כהה, גריסים לבנים קטנים ובינוניים ומעט מיקה, חיפוי לבן עבה וזיגוג צהוב בפנים, מרח לבן דק מאוד בחוץ, עיטור סגרפיטו	Tushingham 1985: Fig. 38:2, 3 Avissar 1996a:110–111, GLB Type 72, Fig. XIII.56

יותר, כיסתה את ראשו של מתקן 1006; ואילו מילוי 1008 נמצא בתוך בור שהעמיק אל תוך שכבה III ופגע במצבור אשפה 1042/1009 וברצפות 1017 ו־1031 משכבה II (תכנית 1: חתכים 1–1, 6–6). בין אבני הבנייה המסותתות שנתגלו בתוך מילויי העפר היו גם אבנים שפניהן מעובדות בסיתות אלכסוני, שמקובל לזהותו כצלבני. כן נמצאה ביניהן אבן שבורה בעלת זיז בולט המוקף בסיתות שוליים שעוצב בפטיש רב־חודים, בדומה לאבני המגדל. במפולת 1010, שנערמה מדרום למגדל, נמצאו אבני גזית בגדלים אחדים עשויות גיר רך. אורך פאה ממוצע של אבני הגזית היה 0.3–0.4 מ׳, אך נמצאו גם אבנים גדולות יותר (0.4 × 0.5 × 0.7 מ׳).

במילויי שכבה II נמצא מכלול עשיר של כלי חרס (איורים 26–28). חלק מן הכלים ממשיכים מסורות שהתקיימו בתקופה האיובית, וכלים אחרים מייצגים טיפוסים חדשים, האופייניים לתקופה הממלוכית. לפיכך תוארך המכלול לתקופה הממלוכית — למן אמצע המאה הי״ג עד סוף המאה הי״ד לסה״נ. נראה שלא היה פער זמנים בין תום שכבה III לבין ראשיתה של שכבה II.

כלי החרס משכבה II (איורים 26–28)

קערות (איורים 26; 27:1–6).— נראה כי בסיס הקערה, המעוטרת בסגרפיטו חתוך (איור 26:11), נמצא שלא באתרו. זהו כלי יבוא מהעולם האגאי,

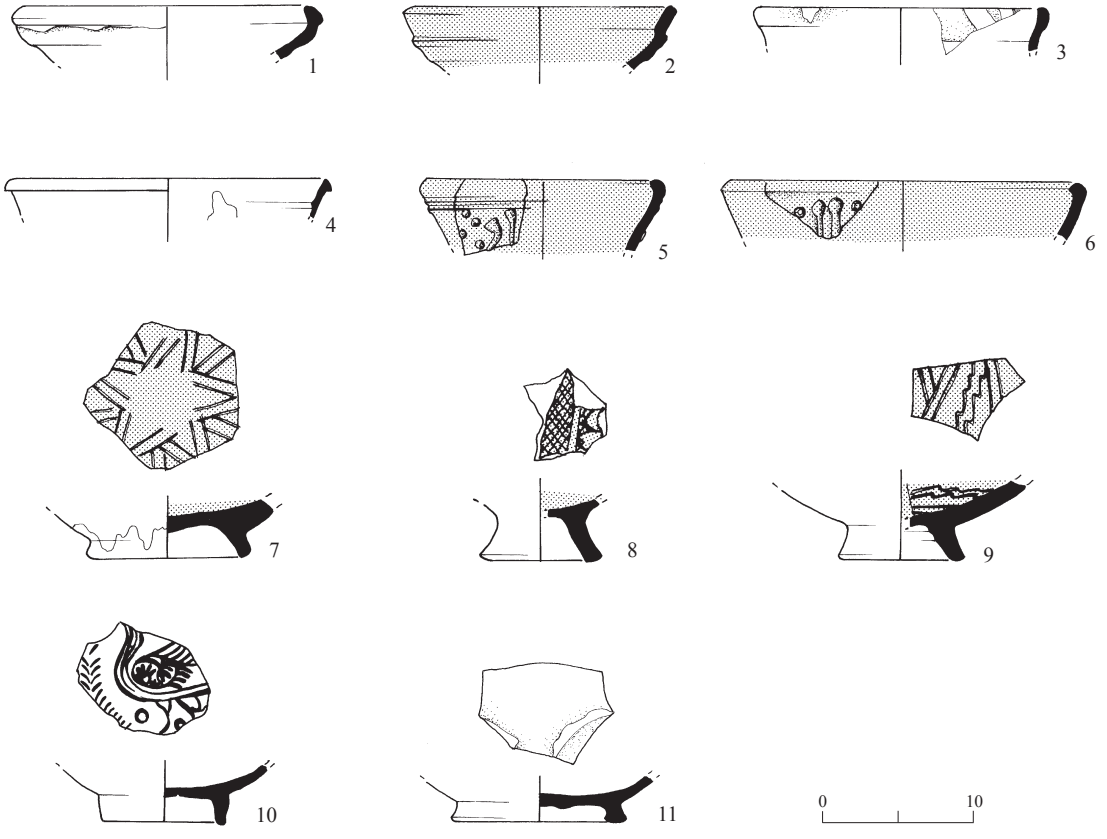

איור 26. קערות מזוגגות משכבה II.

המתוארך לסוף המאה הי״ב ולתחילת המאה הי״ג לסה״נ.

כמה מן הקערות שנמצאו בשכבה II ממשיכות צורות ושיטות עיטור המוכרות משכבה III. בהן קערה מזוגגת, עשויה מטין בהיר מאוד (איור 26:1), שקערה דומה לה נמצאה בעת פירוק מתקן 1006 (שלב IIIa; ר׳ איור 25:1), וקערות שעוטרו במרח מתחת לזיגוג (איור 26:2–4). רוב הקערות שנתגלו בשכבה II שייכות לטיפוסים חדשים, והן אופייניות לתקופה הממלוכית. קערות עשויות בדפוס (איור 26:5, 6), שמקורן כנראה בבית יוצר בירושלים (Avigad 1980:255; Ben-Dov 1982:365), נמצאו בשכבות מן התקופה הממלוכית באתרים רבים. בקערות המיובאות יש כאלה המעוטרות בסגרפיטו (איור 26:7–9), שמקורן כנראה באזור טריפולי וזמנן המאה הי״ג לסה״נ, וכלי פיאנס מעוטר בדגמים מהחי והצומח (איור 26:10), האופייני למאה הי״ד לסה״נ.

קערות ללא זיגוג עשויות על אבניים (איור 27:1, 2) מעטות, ותיארוכן אינו ברור. שכיחות יותר הן הקערות העשויות ביד (איור 27:3–6). הקערות הללו הוכנו בכמה גדלים, והן נושאות בדרך כלל עיטור צבוע פשוט מאוד. כלי חרס הנושאים עיטור דומה יוצרו באזור רמאללה עד תחילת המאה הכ׳ לסה״נ (Einsler 1914); הכלים המאוחרים עוטרו לרוב גם בדגמים צמחיים מסוגננים, ואילו הכלים מימי הביניים עוטרו בדרך כלל רק בדגמים הנדסיים.

קדרה (איור 27:7).— הקדרה נושאת עיטור הנדסי. צורה זו נדירה למדי בין הכלים העשויים בעבודת יד, אף כי כלי דומה נמצא באבו גוש.

כלי בישול (איור 28:1–4).— בכלי הבישול פריטים מזוגגים עשויים באבניים (איור 28:1, 3–4) וכלים עשויים ביד שאינם מזוגגים (איור 28:2).

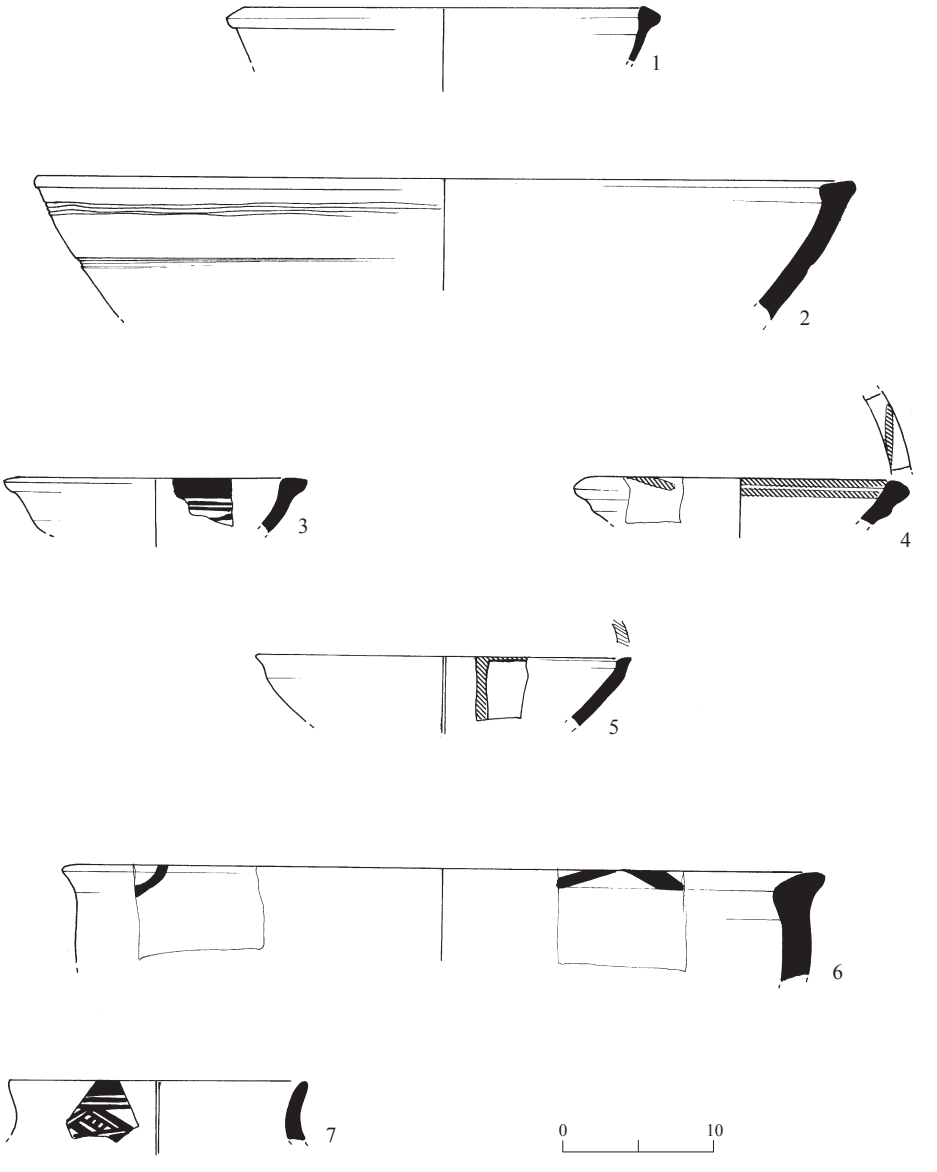

איור 27. קערות וקדרה משכבה II.

קנקן (איור 28:5).— בדומה לחלק מן הקערות המזוגגות, גם הקנקן בעל הצוואר המתרחב הופיע כבר בשלב IIIa (ר׳ איור 25:10).

פכים (איור 28:6–9).— פכים שעיטור מוטבע בבסיס צווארם (איור 28:6) הופיעו בירושלים בהקשר איובי. הם אינם מיוצגים במכלול הממלוכי מהגן הארמני, אף שבאבו גוש הם מיוחסים לתקופה הממלוכית; נראה לפיכך, שהופעתם מוגבלת למאה הי״ג לסה״נ בלבד. הפך הגדול שבאיור 28:7 שייך לכלים סגורים בעלי עיטור הנדסי. עיטור הפך יוצא דופן, שכן הרקע נצבע באדום, והדגם — בלבן. פכים מעוטרים בחריתות ובדיקור (איור 28:8, 9) אופייניים למאה הי״ד לסה״נ.

◂ איור 27

מס׳	הכלי	סל	לוקוס	תיאור	הקבלות
1	קערה	10014/1	1005	טין חום־ורדרד בהיר, גריסים לבנים זעירים, צריפה מצוינת	Bagatti 1993:141, Fig. 30:10–12
2	קערה	10006/2	1003	טין חום־כתום, הרבה גריסים לבנים קטנים וגדולים, חצצים אפורים ולבנים	
3	קערה	10010/5	1005	טין חום־כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים ואפורים קטנים, ממורק בפנים ומעל השפה, עיטור הנדסי צבוע באדום, עבודת יד	Avissar 1996a:128–132, PLB Type 34, Fig. XIII.87
4	קערה	10007/1	1003	טין חום־אדמדם בהיר, ליבה אפורה, הרבה גריסים לבנים, ממורק בפנים ועל השפה, עיטור צבוע באדום, עבודת יד	ר׳ מס׳ 3
5	קערה	10010/1	1005	טין חום בהיר, הרבה גריסים לבנים, חיפוי חום בהיר מאוד ומרוק בפנים ועל השפה, עיטור צבוע באדום, עבודת יד	ר׳ מס׳ 3
6	קערה	10011/3	1005	טין חום־כתום, ליבה אפורה, גריסים כהים קטנים, טביעות קש, חיפוי כתום ומרוק בפנים ועל השפה, שרידי עיטור צבוע באדום בפנים ובחוץ	ר׳ מס׳ 3
7	קדרה	10011/1	1005	טין חום־כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים גדולים, חיפוי חום בהיר ומרוק מבחוץ, עיטור הנדסי צבוע באדום כהה	de Vaux and Stève 1950: Pl. F:10

איור 28 ▸

מס׳	הכלי	סל	לוקוס	תיאור	הקבלות
1	סיר בישול	10006/3	1003	טין חום־כתום כהה, הרבה גריסים לבנים קטנים, זיגוג צהוב בפנים ומעבר לשפה	Bagatti 1993:140–141, Fig. 29:8
2	סיר בישול	10019/1	1003	טין חום בהיר, ליבה אפורה, הרבה קלציט גרוס, ממורק בפנים ובחוץ, עבודת יד	Wightman 1989: Fig. 54:2, 3 Bagatti 1993: Fig. 29:1 Avissar 1996a:138, 139, CP Type 11, Fig. XIII.98
3	קערת בישול	10026/1	1008	טין חום־אדמדם, שנצרף לחום כהה בחוץ, גריסים לבנים, זיגוג חום־צהבהב בפנים וחלקית גם בחוץ	Avissar 1996a:143, CP Type 18, Fig. XIII.105
4	קערת בישול	10017/1	1008	טין אפור כהה, גריסים לבנים, זיגוג חום בפנים ומעל השפה	Avissar 1996a:144, CP Type 20, Fig. XIII.107
5	קנקן	10021/1	1007	טין חום־כתום, שנצרף לחום בהיר מאוד על פני הכלי, צריפה מצוינת	Tushingham 1985: Fig. 42:12 Bagatti 1993:123–129, Fig. 25:1, 4–8, Photo 51:1 Avissar 1996a:153, SJ Type 13, Fig. XIII.120:1, 2
6	פך	10010/2	1005	טין חום בהיר מאוד, שנצרף לחום־ירקרק בהיר מאוד בחוץ, גריסים כהים זעירים, ארבע טביעות בדגם רשת בבסיס הצוואר	Tushingham 1985: Fig. 35:35
7	פך	10008/5	1005	טין חום בהיר, חיפוי לבנבן ומרוק מבחוץ, עיטור הנדסי צבוע באדום כהה בחוץ ובתוך הצוואר	Tushingham 1985: Figs. 37:18; 38:32; 39:26; 42:16–18
8	פך	10019/2	1003	טין חום בהיר, שנצרף לחום אפרפר־ירקרק בהיר מעוד בחוץ, עיטור בחריטה ובדיקור	Salamé-Sarkis 1980:207–212, Group B.II, Pl. LXVII Tushingham 1985: Fig. 43:1–8
9	פך	10008/1	1005	טין חום בהיר מאוד, עיטור בחריתה ובדיקור	ר׳ מס׳ 8

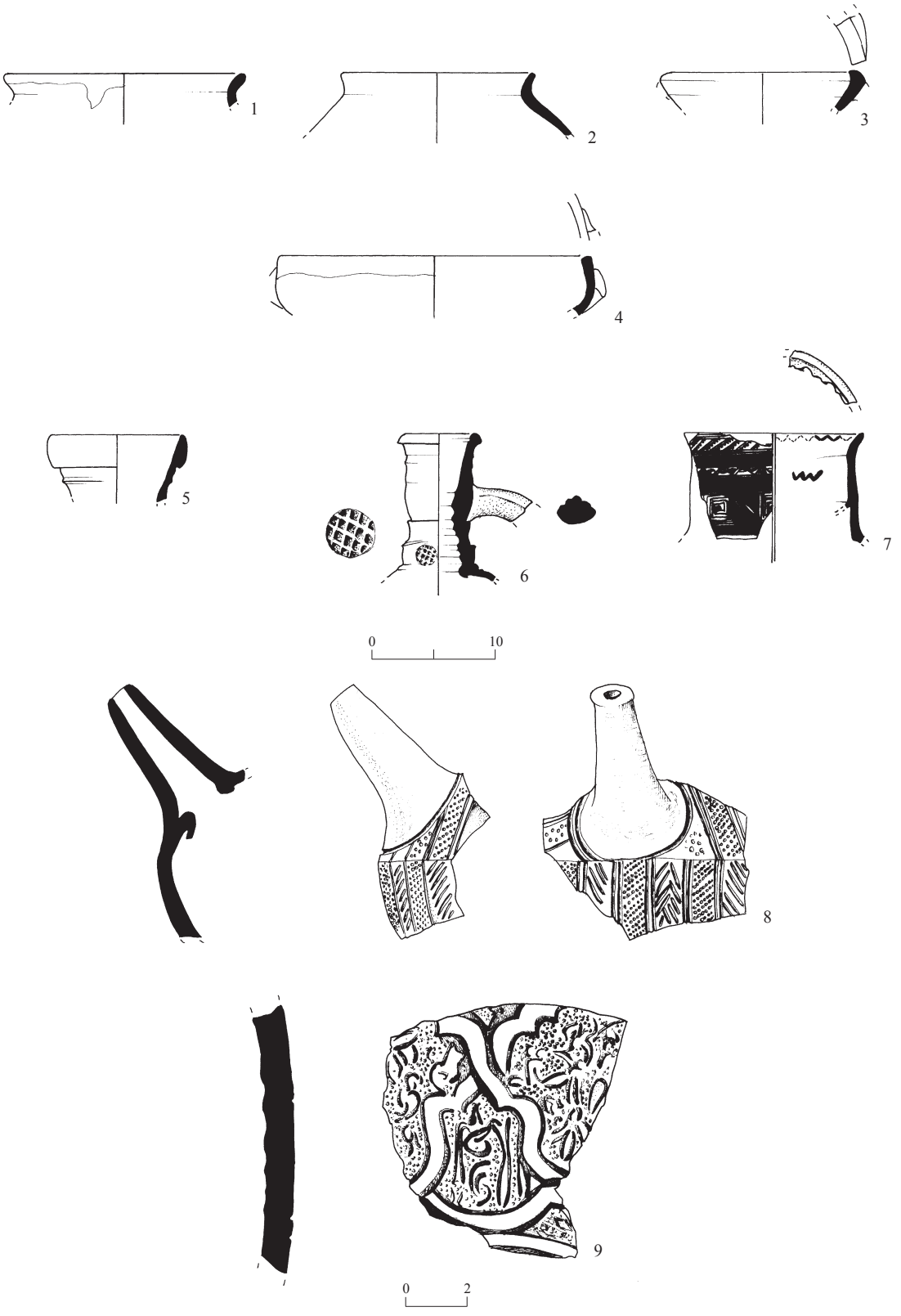

איור 28. כלי חרס משכבה II.

שכבה I: התקופה העות׳מאנית

לשכבה I יוחסה חומת העיר העתיקה (8 מ׳ גובה, כ־2.9 מ׳ עובי; תכנית 1: חתכים 2–2, 4–4; איורים 10, 29), אשר הוקמה ברבע השני של המאה הט״ז לסה״נ. נדבכי החומה הונחו מעל חומה 1050 ועל ראש מגדל מס׳ 1. לפן הפנימי של חומת העיר העות׳מאנית — שאבניה קטנות למדי (0.2–0.3 × 0.2–0.3 מ׳ בממוצע) — אין יסוד, והיא בנויה ישירות על נדבכי חומה 1050. מעל קיר המגדל הדרומי פונה החומה העות׳מאנית לכיוון צפון־מערב, ונמשכת לאורך 7.5–8.0 מ׳. משם היא פונה צפונה, ונמשכת מעל הקיר המערבי של המגדל האיובי, המשמש לה יסוד (וקסלר־בדולח תשס״ז:*96, תכנית 1: חתך 4–4). מחוץ לחומה אפשר להבחין בקיר המערבי של המגדל האיובי, שנשמר כדי 2–3 נדבכים מעל פני השטח המודרניים, בולט מעט מתחת לקו החומה העות׳מאנית (ר׳ איור 12). מעל הקיר הדרומי של המגדל האיובי, שנשמר בו נדבך אחד בלבד, הונח יסוד לחומה העות׳מאנית. היסוד בנוי אבנים קטנות בתוך יציקת מלט (ר׳ איור 11).

בחפירה לא נחשפו מילויי עפר או מבנים מן התקופה העות׳מאנית. לתוך המילויים הממלוכים נחפרו במהלך המאה הכ׳ בורות אשפה שנמצאו חתומים בכמה מפלסי אספלט, שהונחו בעת הקמת האגף החדש במלון ארמון האבירים בשלהי המאה הכ׳. אלה כוסו באדמה אדומה שהובאה לגינת המלון.

סיכום ודיון

החפירה בחצר מלון האבירים, לצד הפן הפנימי של חומת העיר העות׳מאנית, תורמת לידיעותינו על תולדות ירושלים. אולם, מאחר ששטח החפירה היה מצומצם למדי והחפירה לא העמיקה עד סלע האם, עלינו לסייג את מסקנותינו.

שברי כלים רבים משלהי תקופת הברזל (מהמאות הז׳–הו׳ לפסה״נ) נתגלו במילויי עפר, בעיקר אלה השייכים לשכבות V ו־IV. ממצאים אלה היו מעורבים אמנם בממצאים מתקופות מאוחרות יותר, אך ריכוזם גבוה למדי. כמו כן, שברי הכלים אינם שחוקים, עובדה המרמזת שמקורם באזור זה. חשיבותו של הממצא בכך שנתגלה כ־250 מ׳ מצפון לתוואי המשוער של חומת העיר הצפונית משלהי תקופת הברזל, כלומר מחוץ לעיר המבוצרת. ממצא זה מצטרף לשברי כלים מתקופת הברזל שנתגלו

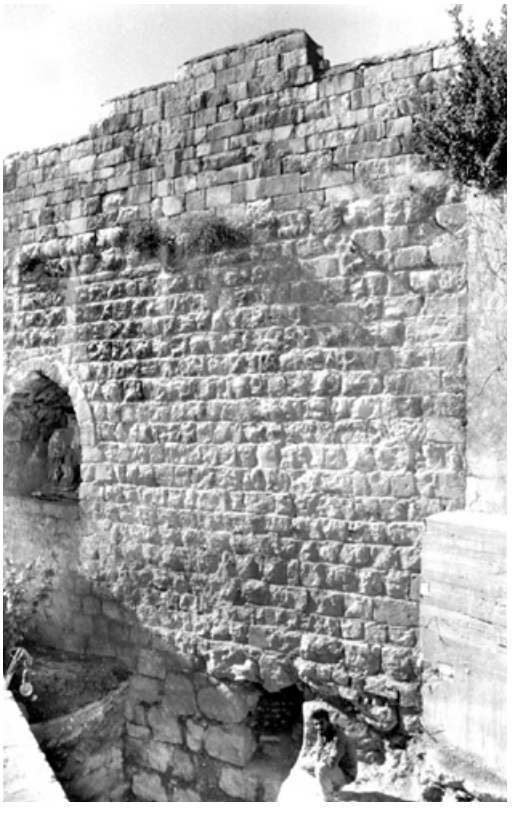

איור 29. הפן הפנימי של החומה העות׳מאנית, ומתחתיה — חומה 1050 ומגדל מס׳ 1 (שעל ראשם איש יושב), מבט לדרום־מערב.

בנקודות נוספות ברובע הנוצרי ומחוצה לו, כמו למשל במתחם הפטריארכיה הלטינית (וקסלר־בדולח 2006) ובמשעול קורוב (וקסלר־בדולח תשס״ז). בעבר הציע ברקאי (1985; תש״ס:159) שאזור זה היה מיושב בשלהי תקופת הברזל. ברקאי הסתמך בהצעתו על כלי החרס הרבים מתקופת הברזל שנתגלו בחפירות אחדות באזור המוריסטן, שברובע הנוצרי, ועל העדרם של קברים מימי הבית הראשון באזור זה.

במילויי עפר השייכים לשכבות IV, V ו־III התגלו מעט שברי כלים מהתקופות ההלניסטית (המאות הב׳–הא׳ לפסה״נ) והרומית הקדומה (המאה הא׳ לסה״נ). מקורם של הכלים אינו ידוע. שריד בנייה אפשרי מתקופה זו הוא קטע קצר של חומה (4.5 מ׳ רוחב, 4 מ׳ אורך חשיפה) שנתגלה בתחומי מלון ארמון האבירים, כ־40 מ׳ ממזרח לשטח החפירה. הוצע לזהותו עם ׳החומה השלישית׳ מימי הבית השני (Schick 1889; 1890; Seligman 2002).

שכבה V, הקדומה ביותר שנחשפה, תוארכה לאמצע המאה הו׳ – המאה הח׳ לסה״נ. בשרידים רצפת עפר (L1034), ששולבה בה תעלת ניקוז מקורה (L1033); לא נתגלו שרידי מבנים. שכבה זו נחתכה מנדבכי היסוד של מגדל מס׳ 1 ושל חומת העיר (W1050) משכבה III. המשכה נחשף מחוץ לחומת העיר העות׳מאנית (וקסלר־בדולח תשס״ד). אין באפשרותנו לקבוע אם הרצפה שנחשפה הייתה בתחומי העיר או מחוצה לה, שכן מהלכה המדויק של חומת העיר הצפונית־המערבית בשלהי התקופה הביזנטית ובתקופה האסלאמית הקדומה אינו מוכר. רצפה זו מצטרפת לממצאים נוספים מתקופה זו שנתגלו מצפון לשער יפו, משני עברי החומה העות׳מאנית, המעידים כי האזור היה אז בשימוש אינטנסיבי, ובהם בית מרחץ ורחוב חנויות, שנחשפו מחוץ לשער יפו (רייך ושוקרון תשנ״ד) ורצפת טיח שנתגלתה בשטח הפטריארכיה הלטינית (וקסלר־בדולח 2006).

הממצאים האדריכליים העיקריים שנתגלו בחפירה (שכבה III) תוארכו למחצית השנייה של המאה הי״ב ולראשית המאה הי״ג לסה״נ, ובהם שמונה נדבכים של חומת עיר (W1050), ששולב בה מגדל רבוע (מס׳ 1; תכנית 3:A). שני מגדלים נוספים שתוארכו למאות הי״ב–הי״ג לסה״נ נתגלו בחלקה הצפוני־המערבי של העיר העתיקה (תכנית 3:D, E). שלושת המגדלים הללו (A, D, E) מצויים כיום בקו החומה העות׳מאנית.

כ־4–8 מ׳ מחוץ לקו זה התגלו שרידים של קו ביצורים נוסף (תכנית 3:B, C, D, F), שהצעתי בעבר לייחס את בנייתו לתקופה האסלאמית הקדומה, והוא המשיך להיות בשימוש גם בתקופה האסלאמית המאוחרת. בקו זה חומה קדמית, הבנויה מעל חפיר, שממנה בולטים מגדלים רבועים (וקסלר־בדולח תשע״א:127, איור 32; Weksler-Bdolah 2011:443).

סמוך לשער יפו נחשפו פניה החיצוניים של חומה הנמשכת לאורך כ־80 מ׳ משער יפו לכיוון צפון־מערב (תכנית 3:B; רייך ושוקרון תשנ״ד:82; Reich and Shukron 2006; Reich 2008); רוחבה של החומה 3.1 מ׳ (גולדפוס תשמ״ה:33). באזור שער יפו בנויה החומה מעל בית מרחץ ביזנטי. למרגלותיה נחשפו אבני גזית וקטעי חומה במפולת; חלק מאבני המפולת נושאות סיתות אלכסוני ותווי סתתים המיוחסים לתקופה הצלבנית. החופרים רייך ושוקרון (תשנ״ד) תיארכו את החומה לראשית המאה הי״ג לסה״נ. גולדפוס (תשמ״ה) זיהה בקטע חומה זה שני מרכיבים: ארבעה נדבכים עליונים

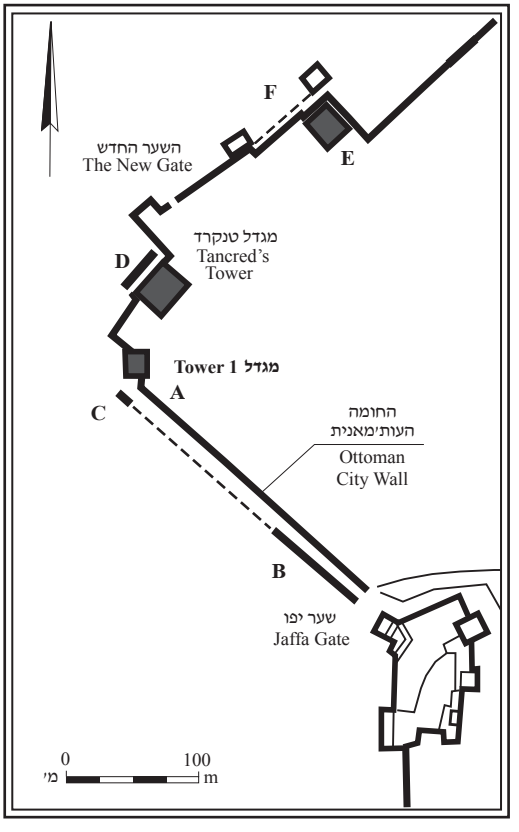

תכנית 3. שרידי הביצורים בחלקה הצפוני־המערבי של העיר העתיקה: A — חומה 1050 ומגדל מס׳ 1; B — קטע חומה סמוך לשער יפו (גולדפוס תשמ״ה; רייך ושוקרון תשנ״ד); C — קטע חומה וחפיר חצוב סמוך לכיכר צה״ל (Weksler-Bdolah 2011); D — קטע חומה בכיכר צה״ל (בהט ובן־ארי תשל״ג); E — מגדל קדום מתחת לפינת החומה העות׳מאנית (וקסלר־בדולח תשע״א); F — קו חומה ומגדלים (וקסלר־בדולח תשע״א).

מימי הביניים; ונדבכים תחתונים — נדבכי היסוד של חומה מימי הביניים שנחפרו אל תוך שרידים מן התקופה הביזנטית, או חומה קדומה יותר שמעליה נישאת חומה מימי הביניים. בעבר דנתי בשרידים אלו, והצעתי לשייכם לקו חומה אסלאמי קדום מהמאות הי׳–הי״א לסה״נ (וקסלר־בדולח תשע״א:126; Weksler-Bdolah 2011:425–428, Fig. 5.1).

מצפון־מערב לקטע זה, ובהמשך התוואי שלו, נחשף בעת חפירת מנהרת כיכר צה״ל קטע חומה שהוקם לאורך מצוק סלע חצוב בידי אדם (תכנית 3:C; Weksler-Bdolah 2011:428–429, Fig. 5.2). מן החומה שרדה ליבתם של נדבכי היסוד; הפן החיצון של הנדבכים נשדד בעבר. החומה נחשפה לאורך כ־10 מ׳ בלבד. נראה שקטע

ארוך יותר של חומה זו נראה מעל פני השטח בשלהי המאה הי״ט לסה״נ ותועד על ידי קונרד שיק (Schick 1878: Blatt IV). על סמך מיקומו של קטע חומה זה ואופיו, וכן על פי השפכים שנסמכו אליו, שתוארכו לתקופות האיובית והממלוכית, אפשר לקבוע שהיה קיים כבר בימי הביניים ולקשור אותו לחומה האסלאמית הקדומה שנתגלתה באזור שער יפו (תכנית B:3).

באזור כיכר צה״ל נחשפה חומה (3.1 מ׳ רוחב; תכנית D:3) שהוקמה על שפת חפיר (19 מ׳ רוחב, למעלה מ־9 מ׳ עומק; בהט ובן־ארי תשל״ג). שיטת הבנייה דומה לזו של ארבעת הנדבכים העליונים בחומה שנתגלתה סמוך לשער יפו (תכנית B:3; גולדפוס תשמ״ה). החומה מקיפה מגדל גדול, שזוהה כמגדל טנקרד, ותוארכה לתקופה האיובית.

עוד מזרחה משם, התגלו בעבר שרידים של קו החומה הקדמית מהתקופה האסלאמית הקדומה, המושתתת על חפיר חצוב, ומפניה בולטים מגדלים (תכנית F:3), ומפנים לה — מגדל איובי (תכנית E:3; וקסלר־בדולח תשע״א:120–122; Weksler-Bdolah 2011:431–439).

כל קטעי החומה (תכנית B:3, C, D, F) המשיכו להתקיים בתקופה האיובית, כשמפנים להם נבנה קו ביצורים נוסף של מגדלים רבועים (תכנית D:3, E, A) המשלובים בחומה אחרת. יש להסיק לפיכך, כי במאה הי״ג לסה״נ היו שני קווי ביצור שהגנו על ירושלים (ר׳ גם וקסלר־בדולח תשע״א:128–129, איור 32; Weksler-Bdolah 2011:446).

המגדל שנחשף בחצר מלון ארמון האבירים הוקם במחצית השנייה של המאה הי״ב לסה״נ. בשיטת הבנייה שלו ובאופן הסיתות של אבניו דומה המגדל למגדלי אבן רבועים, גדולים, שנסקרו או נחפרו בירושלים סביב חומת העיר העתיקה, ומקובל לתארכם לתקופה האיובית (לסקירה של המגדלים ולהפניות, ר׳ Wightman 1993:274–282, Fig. 88). המגדל במלון האבירים קטן משאר המגדלים — אורך צלעו כמחצית הצלע במגדלים הגדולים.

מכלול הכלים שנחשף ברצפות ובמילויי העפר הניגשים למגדל מלמד על קשר הדוק עם העולם האיובי, והוא שונה ממכלולים צלבניים של המאה הי״ב לסה״נ, כמו למשל זה שנחשף ביקנעם (Avissar 1996a; 1996b). במכלול נמצאו כלים איובים אופייניים, כמו כלי פיאנס סוריים (איורים 8:17; 20), ונרות שמן עשויים בדפוס (איורים 9:18, 10; 3:22–6), המוכרים באתרים איובים בלבד וחסרים כמעט לחלוטין באתרים צלבניים. כלים אחדים שמקורם מערבי, כמו קערת הסגרפיטו הקדם־איובית שיובאה ממצרים (איור 7:17) או הקערה המיובאת שבאיור 4:17, אופייניים בדרך כלל לאתרים צלבניים. אולם, הופעתם של הכלים הצלבניים לצד הכלים האיובים המאוחרים להם מפחיתה מחשיבותם.

נראה אם כן, שאת המגדל שנחשף בחצר מלון ארמון האבירים בנו האיובים לקראת סופה של המאה הי״ב לסה״נ. ייתכן שאפשר לייחס את הקמת המגדל למפעל שיפוץ החומות ובניית המגדלים בין שער יפו לשער שכם, שנעשה בימיו של הסולטאן צלאח א־דין בשנים 1191–1192 לסה״נ, בשל חששו מפני מסע הצלב השלישי (לסקירה מפורטת של מקורות, ר׳ בהט תשנ״א:120–127; Wightman 1993:273–274).

קו המגע הברור שבין החומה למגדל מלמד ששני ביצורים אלה לא נבנו בעת ובעונה אחת, אף ששימשו יחדיו בסוף המאה הי״ב לסה״נ, כעדות רצפת הטיח מהמאה הי״ב לסה״נ (L1023) הניגשת לשניהם. יש בכך כדי ללמד על שלבים קונסטרוקטיביים, ונראה שחוסר ההתאמה מצביע על כך שהמגדל הוקם קודם לחומה. אולם, קיימת גם אפשרות שהחומה קדמה למגדל ותוקנה כאשר המגדל הוקם ושולב בה. בשל שטחה המצומצם של החפירה אין אפשרות לקבוע בוודאות את סדר הבנייה של שני הביצורים.

המגדל האיובי והחומה שאל תוכה שולב המשיכו להתקיים במהלך המחצית הראשונה של המאה הי״ג לסה״נ. במהלך קיומם נערכו בהם תיקונים, ונוספו מבנים ומתקנים לצד קירות המגדל, מפנים לחומה. המבנים יצאו משימוש ככל הנראה בעקבות הרס מכוון באמצע המאה הי״ג לסה״נ בקירוב: ראשם של המגדל ושל החומה שלצדו נמצאו מפולסים, ומפולת ובה אבני בנייה גדולות כיסתה את ראש הספסל שנבנה למרגלות המגדל. על סמך המקורות ההיסטוריים, אפשר לייחס את שכבת החורבן לסולטאן אל־מאלכ אל־מועט׳ם עיסא, שציווה להרוס את ביצורי ירושלים פעמים אחדות: בשנים 1219, 1220 ו־1227 לסה״נ (בהט תשנ״א:127).

החומה העות׳מאנית נבנתה ישירות על שרידי החומה האיובית — נתון המחזק את ההנחה הרווחת במחקר כי העיר הייתה פרוזה לאחר הרס החומות בידי אל־מאלכ אל־מועט׳ם עיסא, עד לבנייתן מחדש בידי סולימאן המפואר במאה הט״ז לסה״נ. מהלכה של החומה העות׳מאנית באזור זה הוכתב ככל הנראה משרידי הביצורים האיובים, ששימשו יסודות לחומה.

הערות

[1] את החפירה (הרשאה מס׳ A-3170), מטעם רשות העתיקות, ניהלה שלומית וקסלר־בדולח בסיועה של מרים אבישר. כן סייעו ואדים אסמן וסלבה פירסקי (מדידות), רחל גראף ונטשה זק (סרטוט), סנדו מנדריאה וצילה שגיב (צילום שטח), מיכל בן־גל (רפאות כלי חרס), אלינה פיקובסקי (ציור כלי חרס), אלה אלטמרק (מעבדת מתכת), צילה שגיב וקלרה עמית (צילום) ואריאל ברמן (זיהוי מטבעות). ברצוננו להודות לפרופ׳ יורם צפריר על ביקוריו בחפירה ועל עצותיו המועילות, וכן לנציגי הפטריארכיה הלטינית — מנהלי המלון, סמיר ושוקרי פרוואג׳י — שאירחו אותנו בנדיבות רבה, סייעו בידנו רבות, התעניינו בממצא, ולבסוף החליטו לשמר את פינת המגדל שנחשפה ולהציגה לקהל. לדוח ראשוני על ממצאי החפירה, ר׳ וקסלר־בדולח תשס״ב. ש׳ וקסלר־בדולח אחראית לניתוח הסטרטיגרפי, ואילו מ׳ אבישר עיבדה את ממצא כלי החרס מן החפירה. המסקנות הכרונולוגיות הן באחריות שתי המחברות.

[2] ההרחבה נעשתה תחת פיקוחה של מנהלת החפירה.

[3] בפרסום ראשוני של הממצאים (וקסלר־בדולח תשס״ב) שויכו לשלב זה גם שני הנדבכים התחתונים של חומה 1050. אולם, בעקבות בחינה דקדקנית של הממצאים בעת כתיבת דוח החפירה הסופי נראה סביר יותר לייחס את כל נדבכי חומה 1050 לשכבה III.

[4] איורים 11 ו־12 צולמו קודם לחפירה מעברה המערבי של חומת העיר העתיקה (וקסלר־בדולח תשס״ז).

[5] הפגיעה של קירות המגדל במילויי העפר משכבה IV אינה נראית בתכנית 1: חתך 8–8, הניצב לקיר 1011, משום שהחתך צויר קודם לפירוק מחיצת העפר שנישאה עד למפלס רצפה 1023.

[6] בתכנית 1: חתך 5–5 נראים רק הנדבכים העליונים (0.7 מ׳ גובה) של קיר 1012. מתחתם, בשל דירוג מכוון של דופן החפירה משיקולי בטיחות, נראים מילויי העפר שמצפון לקיר.

[7] בשל הזמן הארוך שחלף מאז כתיבת המאמר, חלק מן ההקבלות בדיון על ממצא כלי החרס מן התקופות האיובית והממלוכית מיושנות. מאחר שהדוח הסופי על החפירה ברחבת הכותל, הנמצא כעת בהכנה (Avissar, forthcoming), ישמש בסיס המידע העיקרי והמעודכן ביותר לממצא סטרטיגרפי בירושלים מן התקופות האיובית והממלוכית, לא ראינו טעם לעדכן כאן את ההקבלות.

[8] המטבעות נוקו במעבדות רשות העתיקות, בניהולה של אלה אלטמרק.

[9] מכלולי המטבעות מחפירות אלו טרם פורסמו. ברצוננו להודות לרוברט קול מרשות העתיקות על שחלק עמי מידע זה.

הפניות

בהט ד׳ תשנ״א. הטופוגרפיה והמימצא הארכיאולוגי. בתוך י׳ פראוור וח׳ בן־שמאי, עורכים. **ספר ירושלים: התקופה הצלבנית והאיובית 1099–1250**. ירושלים. עמ׳ 68–134.

בהט ד׳ ובן־ארי מ׳ תשל״ג. החפירות בכיכר־צה״ל. **קדמוניות** 20–19: 118–119.

ברקאי ג׳ 1985. **צפונה ומערבה של ירושלים בסוף תקופת הברזל**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.

ברקאי ג׳ תש״ס. מערת קברים מימי הבית הראשון בוויה דולורוזה בירושלים. בתוך א׳ פאוסט וא׳ ברוך, עורכים. **חידושים בחקר ירושלים** 5. רמת גן. עמ׳ 151–159.

גולדפוס ח׳ תשמ״ה. חזית שער יפו. **חדשות ארכיאולוגיות** פה: 33–35.

וקסלר־בדולח ש׳ תשס״ב. ירושלים, חומת העיר העתיקה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 113: 120–121.

וקסלר־בדולח ש׳ 2005. ירושלים, העיר העתיקה, משעול קורוב. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 117 (30.11.2005). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail. asp?id=269&mag_id=110 (תאריך גישה 23.11.2008).

וקסלר־בדולח ש׳ 2006. ירושלים, הפטריארכייה הלטינית. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 118 (11.1.2006). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail asp?id=295&mag_id=111 (תאריך גישה 2.12.2008).

וקסלר־בדולח ש׳ תשס״ז. חומת העיר העתיקה של ירושלים: הפינה הצפונית־מערבית. **עתיקות** 54: *95–*119.

וקסלר־בדולח ש׳ תשע״א. מערך הביצורים בחלקה הצפוני־המערבי של ירושלים מהתקופה האסלאמית הקדומה ועד לתקופה העות׳מאנית. **עתיקות** 65: 105–130.

רייך ר׳ ושוקרון א׳ תשנ״ד. ירושלים, ממילא — 1991–1993. **חדשות ארכיאולוגיות** קא־קב: 80–83.

Avigad N. 1980. *The Upper City of Jerusalem*. Jerusalem.

Avissar M. 1996a. The Medieval Pottery. In A. Ben-Tor, M. Avissar and Y. Portugali. *Yoqne‘am* I: *The Late Periods* (Qedem Reports 3). Jerusalem. Pp. 75–172.

Avissar M. 1996b. The Oil Lamps. In A. Ben-Tor, M. Avissar and Y. Portugali. *Yoqne‘am* I: *The*

Late Periods (Qedem Reports 3). Jerusalem. Pp. 188–197.

Avissar M. Forthcoming. The Early Islamic Pottery. In S. Weksler-Bdolah and A. Onn. Jerusalem, The Western Wall Plaza Excavations: The Early Islamic Period (7th–11th Centuries CE). *IAA Reports.*

Bagatti B. 1984. *Gli Scavi di Nazaret* II: *Dal Secolo XII ad oggi oggi* (SBF Collectio Maior 17). Jerusalem.

Bagatti B. 1993. *Emmaus-Qubeibeh: The Results of Excavations at Emmaus-Qubeibeh and nearby Sites (1873, 1887–1890, 1900–1902, 1940–1944)* (SBF Collectio Maior 4). Jerusalem.

Bahgat A.B. and Massoul F. 1930. *La céramique musulmane de l'Égypte.* Cairo.

Balog P. 1980. *The Coinage of the Ayyûbids* (Royal Numismatic Society Special Publication 12). London.

Battista A. and Bagatti B. 1976. *La fortezza saracena del Monte Tabor (AH. 609–15: AD. 1212–18)* (SBF Collection Minor 18). Jerusalem.

Ben-Dov M. 1982. *The Dig at the Temple Mount.* Jerusalem.

BMCO III: S. Lane-Poole. *The Coins of the Turkumán Houses of Seljook, Urtuk, Zengee, etc. in the British Museum, Classes X–XIV* (Catalogue of Oriental Coins in the British Museum III). London 1877.

Boas A. 1992. Islamic and Crusader Pottery (c. 640–1265) from the Crusader City (Area TP/4). In R.L. Vann ed. *Caesarea Papers: Straton's Tower, Herod's Harbour, and Roman and Byzantine Caesarea* (*JRA* Suppl. S. 5). Ann Arbor. Pp. 154–166.

Brosh N. 1986. Ceramic Remains: Pottery from the 8th–13th Centuries C.E. (Strata 1–3). In L.I. Levine and E. Netzer. *Excavations at Caesarea Maritima, 1975–1976, 1979—Final Report* (Qedem 21). Jerusalem. Pp. 66–89.

Clermont-Ganneau C. 1896. *Archaeological Researches in Palestine during the Years 1873–1874* I. London.

Einsler L. 1914. Das Töpferhandwerk bei den Bauernfrauen von Ramallah und Umgegend. *ZDPV* 37:249–260.

Hayes J.W. 1972. *Late Roman Pottery.* London.

Jenkins M. 1992. Early Medieval Islamic Pottery: The Eleventh Century Reconsidered. *Muqarnas* 9:56–66.

Lapp P.W. 1961. *Palestinian Ceramic Chronology, 200 B.C.–A.D. 70*. New Haven.

Loffreda S. 1996. *La ceramica di Macheronte e dell'Herodion (90 a.C.–135 d.C.)* (SBF Collectio Maior 35). Jerusalem.

Magness J. 1993. *Jerusalem Ceramic Chronology: Circa 200–800 CE* (*JSOT*/ASOR Monograph Series 9). Sheffield.

Majcherek G. 1995. Gazan Amphorae: Typology Reconsidered. In H. Meyza and J. Młynarczyk eds. *Hellenistic and Roman Pottery in the Eastern Mediterranean—Advances in Scientific Studies (Acts of the II Nieborów Pottery Workshop; Nieborów, 18–20 December 1993).* Warsaw. Pp. 163–178.

Mason R.B. 1997a. Medieval Egyptian Lustre-Painted and Associated Wares: Typology in a Multidisciplinary Study. *JARCE* 34:201–242.

Mason R.B. 1997b. Medieval Syrian Lustre-Painted and Associated Wares: Typology in a Multidisciplinary Study. *Levant* 29:169–200.

Morgan C.H. 1942. *Corinth* XI: *The Byzantine Pottery.* Cambridge, Mass.

Philon H. 1980. *Early Islamic Ceramics: Ninth to Late Twelfth Centuries* (Benaki Museum Athens, Catalogue of Islamic Art 1). London.

Poulsen V. 1957. Les poteries. In P.J. Riis and V. Poulsen. *Hama; Fouilles et recherches de la fondation carlsberg 1931–1938* IV, 2: *Les verreries et poteries médiévales* (Nationalmuseets Skrifter. Større Beretninger III). Copenhagen. Pp. 117–283.

Pringle D. 1985. Medieval Pottery from Caesarea: The Crusader Period. *Levant* 17:171–202.

Reich R. 2008. Jerusalem: The Mamillah Area. In *NEAEHL* Suppl. 5. Pp. 1817–1819.

Reich R. and Shukrun E. 2006. Excavations in the Mamillah Area, Jerusalem: The Medieval Fortifications. *'Atiqot* 54:125–152.

Rosenthal-Heginbottom R. 1988. The Pottery. In Y. Tsafrir. *Excavations at Rehovot-in-the-Negev* I: *The Northern Church* (Qedem 25). Jerusalem. Pp. 78–96.

Salamé-Sarkis H. 1980. *Contribution à l'histoire de Tripoli et de sa région à l'époque des Croisades: Problèmes d'histoire, d'architecture et de céramique* (Bibliothèque archéologique et historique 106). Paris.

Scanlon G.T. 1970. Egypt and China: Trade and Imitation. In D.S. Richards ed. *Islam and the Trade of Asia: A Colloquium* (Papers on Islamic History 2). Oxford. Pp. 81–95.

Schick C. 1878. Mittheilungen aus Jerusalem II: Die antiken Reste an der Nordwestmauer von Jerusalem. *ZDPV* 1:15–23.

Schick C. 1889. Remains of Old Wall near the North-West Corner of the City. *PEFQ* 22:65–66.

Schick C. 1890. Remains of the Old City Wall. *PEFQ* 23:21.

Seligman J. 2002. Jerusalem's Ancient Walls Strike Again: The Knights' Palace Hotel. *'Atiqot* 43:73–85.

Thalmann J.-P. 1978. Tell 'Arqa (Liban Nord): Campagnes I–III (1972–1974), Chantier I, rapport préliminaire. *Syria* 55:1–151.

Tonghini C. 1998. *Qal'at Ja'bar Pottery: A Study of a Syrian Fortified Site of the Late 11th–14th Centuries* (British Academy Monographs in Archaeology 11). Oxford.

Tushingham A.D. 1985. *Excavations in Jerusalem, 1961–1967* I. Toronto.

Vaux R. de and Stève A.M. 1950. *Fouilles à Qaryet el-'Enab, Abū-Ġôsh, Palestine.* Paris.

Weksler-Bdolah S. 2011. Early Islamic and Medieval City Walls of Jerusalem in Light of New Discoveries. In K. Galor and G. Avni eds. *Unearthing Jerusalem: 150 Years of Archaeological Research in the Holy City.* Winona Lake. Pp. 417–451.

Wightman G.J. 1989. *The Damascus Gate, Jerusalem: Excavations by C.-M. Bennett and J.B. Hennessy at the Damascus Gate, Jerusalem 1964–1966* (BAR Int. S. 519). Oxford.

Wightman G.J. 1993. *The Walls of Jerusalem from the Canaanites to the Mamluks* (Mediterrannean Archaeology Suppl. 4). Sydney.

AN EXCAVATION IN THE COURTYARD OF THE KNIGHTS' PALACE HOTEL IN THE CHRISTIAN QUARTER, THE OLD CITY OF JERUSALEM

SHLOMIT WEKSLER-BDOLAH AND MIRIAM AVISSAR
(PP. 67*–108*)

During December 1999 and February 2000, an excavation was conducted in the courtyard of the Knights' Palace Hotel, a pilgrims' hotel in the Latin Patriarchate compound, located in the Christian Quarter of the Old City of Jerusalem (map ref. NIG 221495/631715; Fig. 1). A rectangular excavation area (c. 3 × 8 m) that abutted the inner eastern face of the Old City wall was opened; it was subsequently enlarged northward about 6 sq m. The excavation reached a depth of 4.3 m, without exposing the bedrock. The excavation yielded finds attributed to five strata (V–I; Plan 1), dating from the Late Byzantine and the Umayyad periods (sixth–eighth centuries CE) to the Ottoman period. All the strata produced *ex situ* potsherds from earlier periods: the Iron Age (seventh–sixth centuries BCE; Fig. 2), the Hellenistic period (Fig. 3:1–4) and the Early Roman period (Fig. 3:5–9).

Stratum V (late Byzantine and early Umayyad periods; mid-sixth to eighth centuries CE). This stratum contained a tamped earthen floor (L1034) that incorporated a drainage channel (L1033; Figs. 4, 15), which may have been linked to the Byzantine-period drainage system exposed outside the Old City wall; however, it is not possible to determine whether the floor lay within or outside the city boundary. Pottery from this layer (Figs. 5, 6) dates to the sixth–eighth centuries CE. Additional finds from the same period, recovered north of the Jaffa Gate, on both sides of the Ottoman wall, testify that the area was intensively used at the time.

Stratum IV (the Early Islamic period; eighth or ninth to tenth centuries CE). This stratum yielded fills and meager construction remains. Most of the potsherds in the fills date to the ninth–tenth centuries CE (Fig. 7:1, 2, 4–11).

Stratum III (late Crusader and Ayyubid periods; second half of the twelfth and early thirteenth centuries CE). The main architectural remains were exposed in this stratum (Plan 2; Fig. 8); they were attributed to five building stages (IIIe–IIIa). In Stage IIIe, a square tower was built (W1004, W1011; 11.8 m each side; Plans 1:1; 2; 3:A; Figs. 8–10, 13). The western face of the tower is visible above ground level, beneath the Ottoman wall to its west (Figs. 11, 12). Its construction style, and the way in which its stones are dressed, are similar to the large square stone towers that were surveyed or excavated in and around the walls of the Old City of Jerusalem, usually dated to the Ayyubid period. This tower is, howerever, smaller than the others.

In Stage IIId, a city wall (W1050; Fig. 14) was built along a northeast–southwest axis. Although the tower was incorporated in the line of the wall, a distinct seam between W1011 and W1050, and another seam in the northwestern corner of the tower (see Fig. 12), show that the wall was probably built shortly after the construction of the tower. Nevertheless, a floor (L1023) abutting both of them and sealing the foundation trench of the wall (L1035, L1025) provides evidence that they were contemporaneously used in the late twelfth century CE. A foundation trench (L1045) excavated beside W1004 is attributed to Stage IIIc, and testifies to a repair on the eastern face of the tower. A series of floors covered with a dark black fill, probably a refuse dump (L1009, L1042), are attributed to this stage as well. Two coins and most of the pottery found on

the floors (Figs. 17, 18) and in the refuse dump (Figs. 19–22) date between the late twelfth and the first half of the thirteenth century CE.

In Stage IIIb, a structure (W1020, W1015, W1012; Plan 1:2; Figs. 8, 23) was built near the tower. An installation, possibly a wide bench (L1006), was built carelessly in Stage IIIa beside the eastern wall of the tower; it incorporated stones and architectural elements in secondary use (Figs. 8, 10, 24). The meager pottery assemblage from the bench included some types found in earlier stages in Stratum III alongside types characteristic of the Mamluk period (e.g., Fig. 25:1, 10, 11) that first appeared toward the end of the twelfth century or in the early thirteenth century CE.

Stratum II (the Mamluk period; mid-thirteenth to late fourteenth centuries CE). Collapses of large building stones belong to this stratum, as do earthen fills accumulated above the razed building remains of Stratum III. The fills yielded a rich pottery assemblage (Figs. 26–28).

Stratum I (the Ottoman period). The Old City wall (Figs. 10, 29), constructed in the second quarter of the sixteenth century CE, was founded above W1050 and Tower 1.

The assemblage of finds recovered from the floors and the earthen fills abutting the tower provides evidence of close contact with the Ayyubid world and differs from twelfth-century CE Crusader assemblages, such as that recovered at Yoqne'am. The assemblage contains characteristic Ayyubid vessels, such as Syrian faience ware (Figs. 17:8; 20) and mold-made oil lamps (Figs. 18:9, 10; 22:3–6) that are known principally from Ayyubid sites. It is therefore probable that the tower exposed in the courtyard of the Knights' Palace Hotel was built by the Ayyubids towards the end of the twelfth century CE. The founding of the tower can possibly be attributed to renovations to the wall and the construction of towers between Jaffa Gate and Damascus Gate that took place in 1191–1192 CE, during the rule of Saladin, in anticipation of a third Crusade.

City Wall 1050 probably existed alongside three additional city wall sections, dated to the twelfth–thirteenth centuries CE, that have been uncovered in the northwestern part of the Old City (Plan 3:B–D). Since W1050 continues approximately 10 m to the east of the city wall (Plan 3:C) and parallel to it, we may conclude that two fortification lines protected Jerusalem in the thirteenth century CE. The Ayyubid tower and the wall in which it was incorporated remained in existence during the first half of the thirteenth century CE and were destroyed in the mid-thirteenth century CE, probably deliberately. The destruction level should probably be attributed to the Sultan El-Malik El-Mu'athim 'Isa, who ordered that Jerusalem's fortifications be destroyed on several occasions, in 1219, 1220 and 1227 CE. The Ottoman wall was built directly atop the remains of the Ayyubid wall. This strengthens the prevailing scholarly assumption that after the city walls were razed by El-Malik El-Mu'athim 'Isa, Jerusalem remained unwalled until Suleiman the Magnificent rebuilt them in the sixteenth century CE. The course of the Ottoman wall in this area was probably dictated by the remains of the Ayyubid fortifications that served as foundations for the city wall.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map.
Plan 1. Plan and sections of the excavation.
Fig. 2. Iron Age pottery.
Fig. 3. Pottery from the Hellenistic and Early Roman periods.
Fig. 4. Square 1A: Drainage Channel 1033 and Floor 1034 (the sign lies on the foundations of the floor), looking south; on right—W1004 of the tower cutting through the floor.
Fig. 5. Bowls and cups from Stratum V.
Fig. 6. Pottery from Stratum V.
Fig. 7. Pottery from Stratum IV.
Fig. 8. General view of the remains of Stratum III, looking northwest.

Fig. 9. Walls 1011 and 1050, looking north. Beneath Floor 1023, which abuts the tower, are the stepped foundation courses of W1011.
Plan 2. Tower 1 and the Ottoman city wall.
Fig. 10. The southeastern corner of Tower 1 and W1050, looking west; above the tower and the wall—the Ottoman-period city wall.
Fig. 11. The southwestern corner of the tower outside the Old City wall, looking east.
Fig. 12. Courses of the western wall and the northwestern corner of the tower at the foot of the Old City wall's outer face, looking south.
Fig. 13. Corner of Tower 1, looking northwest (photographed in February 2000, when the excavation was expanded to preserve the tower).
Fig. 14. The seam between W1011 and W1050, looking northwest.
Fig. 15. Floor 1016 (with man crouching on it), abutting W1004 of the tower, looking west; at the bottom of the square—Floor 1034 and Drainage Channel 1033, both of which were cut into by W1004.
Fig. 16. Floor 1023 (with man sitting on it) abutting W1011 of the tower and W1050, looking southwest.
Fig. 17. Glazed bowls from Stages IIId and IIIc.
Fig. 18. Pottery from Stage IIIc.
Fig. 19. Glazed bowls from Stage IIIc: Refuse Dump 1009/1042.
Fig. 20. Faience bowls from Stage IIIc: Refuse Dump 1009/1042.
Fig. 21. Pottery from Stage IIIc: Refuse Dump 1009/1042.
Fig. 22. Lamps from Stage IIIc: Refuse Dump 1009/1042.
Fig. 23. Glazed bowls from Stage IIIb: Floor 1014.
Fig. 24. A column fragment turned into a water trough and incorporated in secondary use in Installation 1006.
Fig. 25. Pottery from Stage IIIa: dismantled Bench 1006.
Fig. 26. Glazed bowls from Stratum II.
Fig. 27. Bowls and a krater from Stratum II.
Fig. 28. Pottery from Stratum II.
Fig. 29. Inner face of the Ottoman city wall; at the foot of the city wall are W1050 and Tower 1 (with man sitting on top of it), looking southwest.
Plan 3. Remains of the fortifications in the northwestern part of the Old City: A—W1050 and Tower 1; B—a wall section near Jaffa Gate; C—a wall section and hewn moat near Ẓahal Square; D—a wall section in Ẓahal Square; E—an ancient tower beneath the corner of the Ottoman city wall; F—a wall line and towers.